

П.М.САС*

УКЛАДЕННЯ ХОТИНСЬКОГО МИРНОГО ДОГОВОРУ 1621 р.

На основі джерел, зокрема посольських інструкцій, простежено політичні позиції учасників турецько-польських переговорів з укладення Хотинського мирного договору 1621 р., які поставали на різних етапах переговорного процесу. Окреслено зміст договірних статей, що фігурували в польському й турецькому текстах документа.

Ключові слова: Хотинський мирний договір, Хотинська війна, турецько-польські переговори, посольські інструкції, договірні статті, польсько-литовська армія, запорозькі козаки, турецьке військо.

Відомо, що Хотинська війна 1621 р. між Османською імперією та Річчю Посполитою була одним із найбільших воєнних конфліктів в Європі XVII ст. Її головним результатом стало те, що польсько-литовські та запорозькі сили зупинили на кордоні своєї держави величезну османську армію під командуванням турецького султана Османа II, яка на початку літа 1621 р. виступила в похід проти Речі Посполитої. Під Хотином, де відбувалися головні сухопутні бої (на Чорному морі силами між собою мірялися османський та запорозький флоти), 9 жовтня 1621 р. було укладено турецько-польський мирний договір.

Яке політичне спрямування і які етапи мав переговорний процес між турецькою та польською сторонами, що завершився мирним договором? До чого зводилися статті цього документа та чи ідентичними за змістом були його турецький і польський мовні варіанти? Що передбачав Хотинський мир у політичному плані? Пошуку відповіді на ці питання присвячено нашу статтю.

Докладно не вдаючись в історію вивчення турецько-польського Хотинського миру зазначимо, що автори багатьох праць наукового, науково-популярного та навчального жанру принаймні побіжно згадували його в межах висвітлення теми війни 1621 р. Він дістав висвітлення також у спеціальних монографіях¹. Водночас мізерною є кількість праць, присвячених дослідженню Хотинського миру 1621 р. Щодо цього в українській історіографії потрібно вирізнити студію Т.Григор'євої, в якій укладений 9 жовтня 1621 р. під Хотином договір розглядається як «тимчасова угода про перемир'я». Надаючи великого значення «остаточним результатам» миротворчого процесу, тобто ратифікації документа,

* Сас Петро Михайлович – доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, відділ історії України середніх віків та раннього нового часу

¹ Див., напр.: Алекберли М.А. Хотинская война (1621 г.). – Черновцы, 1957; *Его же*. Борьба украинского народа против турецко-татарской агрессии во второй половине XVI – первой половине XVII вв. – Саратов, 1961; Василенко Г.А. Хотинська війна (З історії боротьби українського народу проти турецько-татарської агресії кінця XVI і початку XVII ст.). – К., 1960; Сас П.М. Хотинська війна 1621 р. – Біла Церква, 2012; *Tretiak J.* Historia wojny chocimskiej (1621). – Kraków, 1921; *Podhorodecki L.* Chocim, 1621. – Warszawa, 1988; *Podhorodecki L., Raszba N.* Wojna chocimska 1621 roku. – Kraków, 1979.

авторка зосередила увагу насамперед на висвітленні дипломатичних контактів представників обох сторін у 1622–1624 рр. Дослідниця підтримує думку польського історика Д. Колодзейчика, який виходить із того, що оскільки свого часу до османського тексту Хотинського договору було внесено умову, за якою польський великий посол мав якнайшвидше прибути до Стамбула з подарунками (пішкаш), в обмін на які султан повинен був видати йому офіційного листа з обіцянкою дотримуватися миру (агдنامه), то в такому контексті це було рівнозначно накладенню на польську сторону підданської данини (гарач)². Зауважимо, що предметно вивчити всі аспекти проблематики підписання та змісту турецько-польського договору 1621 р. немає можливості через брак відповідних джерел.

Налагодження контактів між командуванням турецької та польсько-литовської армій щодо перспектив мирних переговорів

Укладенню Хотинського миру передували доволі тривалі контакти дипломатичного характеру між польською й турецькою сторонами. Вони розпочалися ще до початку боїв під Хотиним. Після того, як наприкінці червня 1621 р. частина польського війська на чолі з коронним підчашиєм Станіславом Любомирським, заступником головнокомандувача польсько-литовської армії з повноваженнями польного коронного гетьмана, стала табором у північній частині Подільських Товтр, під Оринином, 18 липня до нього прибув посланець волоського господаря – Константин Вевеллі³, котрий доставив польському командуванню дипломатичну кореспонденцію – листи від свого пана, а також від деяких османських сановників. Зміст усіх цих документів зводився до того, що поляки мають шанс залагодити конфлікт, не доводячи до воєнного зіткнення. Для цього польській стороні потрібно відправити до турецького султана Османа II свого посла. 21 липня під Оринин підійшли підрозділи великого литовського гетьмана й віленського воеводи Яна-Кароля Ходкевича – вальний сейм затвердив його головнокомандувачем польсько-литовської армії на війну з турками. Довідавшись про пропозиції, що їх привіз К. Вевеллі, Я.-К. Ходкевич вирішив ними скористатися, аби зав'язати переговори, а також, вочевидь, із розвідувальною метою. 4 серпня він послав у розташування головних турецьких сил полковника Теофіла Шемберга зі

² Григор'єва Т. Укладення миру після Хотинської війни (1620–1621 рр.): спроба переоцінки досягнутих домовленостей // Україна в Центрально-Східній Європі. – К., 2010. – Вип. 9/10. – С. 42–59.

³ У деяких джерелах, приміром «Кам'янецькій хроніці», в якій описано візит К. Вевеллі до польського табору під Оринином, ця особа фігурує як посол молдавського господаря Єліаша (див.: Кам'янецька хроніка / Підгот. до друку Я. Тучапський // Жовтень. – 1985. – № 4. – С. 98). У відповідному сюжеті щоденника Хотинської війни 1621 р. Я. Собеського К. Вевеллі також зображено представником А. Єліаша. Однак у подальшому автор цього щоденника розглядав К. Вевеллі як посланця волоського (мультянського) господаря Раду Міхні (див.: *Sobieski J. Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621* // *Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621* / Zebr. Z. Pauli. – Kraków, 1853. – S. 109, 143, 153, 163, 172). Про К. Вевеллі – посланця Р. Міхні – ідеться також в інших джерелах, наприклад, у щоденнику Хотинської війни 1621 р. Прокопа Збігнєвського (див.: *Zbigniewski P. Dziennik wyprawy chocimskiej r. 1621* // *Ibid.* – S. 52).

своїми листами, адресованими великому візиреві та деяким іншим османським сановникам. Разом із Т.Шембергом із польсько-литовського табору відбув також К.Вевеллі⁴.

Т.Шембергові вдалося отримати аудієнцію у великого візира⁵, однак, звісно, це не могло зупинити Османа II, адже не для того султан збирав величезну армію, щоби прислухатися до слабких натяків щодо примирення, які подавала польська сторона. Те, що захисникам Хотина не варто було сподіватися на мир, підтвердила дипломатична кореспонденція, яку Т.Шемберг і К.Вевеллі доставили 1 вересня, тобто напередодні підходу Османа II під мури цієї фортеці. Ставало зрозуміло, що султанові немає сенсу розглядати питання про замирення, оскільки він ще не встиг належним чином покарати запорозьких козаків та накласти данину на Річ Посполиту⁶.

2 вересня під Хотиним розгорілася грандіозна битва. В її ході сили запорожців та польсько-литовської армії швидко розвіяли мрії молодого султана про блискавичну перемогу над ворогом. Це змусило Османа II та його близьке оточення кружним шляхом, через своїх васалів, продовжити зондування настроїв протилежної сторони щодо мирних переговорів. Утім, у турків для цього знайшовся зручний привід, адже 6 вересня Я.-К.Ходкевич відправив до великого візира зі своїм листом К.Вевеллі, даючи зрозуміти, що Річ Посполита воліє мати традиційний («старожитний») мир з Османською імперією⁷.

12 вересня К.Вевеллі повернувся до польсько-литовського табору. Він вручив Я.-К.Ходкевичу листа від Раду Міхні, в якому волоський господар пропонував польсько-литовському головнокомандувачеві послати до великого візира повноважного й належно проінструктованого представника, аби обговорити умови майбутнього миру. Міхні заявив про свою готовність бути посередником у справі майбутніх мирних переговорів і запевнив, що турки гарантуватимуть безпеку членів посольства. Примітно, що у цьому листі фактично викладено турецьку версію того, хто саме з учасників Хотинської війни першим почав шукати примирення. Із документа випливає, що хтось із польсько-литовського табору, напевно з відома вищого військового командування, листовно звернувся до великого візира Гусейна-паші. Причому цей невстановлений автор зробив якийсь натяк щодо можливості турецько-польського замирення. Оскільки про мир у листі було написано вельми нечітко та незрозуміло, Гусейн-паша так і не спромігся дати на нього відповідь. Тим часом Раду Міхні, котрий чомусь бажав дізнатися про справжній зміст цього запрошення поляків до миру («лист когось із в[аших] м[илостей]»), автор якого «туманно написав щодо миру»), звернувся до польського командування зі своїм листом, порушивши в ньому тему турецько-польських мирних переговорів⁸.

⁴ *Sobieski J. Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621 // Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621. – S.112; Podhorodecki L. Chocim, 1621. – S.81–82.*

⁵ *Sobieski J. Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621 // Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621. – S.122.*

⁶ *Ibid. – S.125.*

⁷ *Ibid. – S.134.*

⁸ М.Лесньовський до невідомого, 19.IX.1621 // Biblioteka Raczyńskich (Poznań; далі – Biblioteka Racz.). – Rkps.№139. – S.261; *Jan Hrabci z Ostrogora. Dziennik wojny tureckiej w Wołoszech // Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621. – S.24; Lubomirski S. Diariusz wojny polskiej z turekami*

Із листа Раду Міхні впадає в око, що він утаємничив автора послання, надісланого з польсько-литовського табору великому візирові. Хоча згадка про цей документ без зазначення його авторства явно не могла збудити довіру представників командування ворожої армії, волоський господар, начебто заради загального добра (у справі миру), назвав зміст анонімного документа головною причиною, яка змусила надіслати листа польсько-литовському головнокомандувачеві. Не надто переконливою є також версія Міхні щодо невміння анонімного автора чітко викласти свою думку про мир, а Гусейна-паші – її зрозуміти. Відтак напрошується висновок, що турецьке командування вирішило скористатися послугами волоського господаря як посередника у справі налагодженні контактів із командуванням супротивника щодо мирних переговорів. Причому дипломатичну ініціативу Раду Міхні зображено як відповідь на клопотання про мир, з яким польська сторона першою звернулася до турків.

Хоча доставлена К.Вевеллі в табір хотинських обложених кореспонденція містила завуальовані натяки на те, що польсько-литовське командування першим почало шукати шляхи для примирення з ворогом, тут жваво та з неприхованим зацікавленням відреагували на прибуття посланця Раду Міхні. Адже силам Я.-К.Ходкевича та Ст.Любомирського було доволі незатишно під Хотиним, допікали труднощі й тягарі облоги. Відтак К.Вевеллі не довелося довго чекати, коли польсько-литовське командування остаточно визріє для сприйняття ідеї мирних переговорів (як уже зазначалося, вона й раніше, напевно, не була чужою для Я.-К.Ходкевича, котрий ще 4 серпня відряджав до турків свого посланця Т.Шемберга). 14 вересня литовський гетьман фактично погодився на початок попередніх переговорів. У відповідь на пропозицію Міхні він таки послав до великого візира свого офіційного представника – шляхтича Якуба Зелінського. Його дипломатичний статус було окреслено так, що він «ніби гонець» від імені Я.-К.Ходкевича. Цьому гетьманському посланцеві (або гінцеві) було доручено зустрітися з великим візиром та встановити справжні наміри супротивника щодо миру. Примітно, що Я.-К.Ходкевич не бажав бути в ролі полководця, якому ворог приписує не надто почесну роль прохача миру. Тож він подбав про те, аби віддати туркам першість у справі ініціювання мирних переговорів. Відповідну інформацію знаходимо в посольській інструкції Я.Зелінському. Зокрема, у цьому документі зазначено:

«Пан Зелінський, доїхавши туди, засвідчить повагу (służby zaleści) візирові від [імені] пана великого гетьмана й, запитавши про його здоров'я, виправдає гетьмана й[ого] м[илість], що не відповів йому на листа, оскільки не мав перекладача. Подякує й[ого] візирській м[илості], котрий, як розсудливий і вірний слуга свого володаря, хоче зберегти старожитну дружбу між Оттоманським домом і королем, нашим володарем. Про що і пан Шемберк, повернувшись від нього, розповів панові гетьману»⁹.

pod Chocimem r. 1621 // Ibid. – S.85–86; *Sobieski J. Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621* // Ibid. – S.143.

⁹ *Sobieski J. Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621* // Biblioteka Czartoryskich (Kraków; далі – Biblioteka Czart.). – Rkps.№111. – S.488 zw.

Отже, із наведеного фрагмента інструкції Я.Зелінському впливає, що Я.-К.Ходкевич отримав якогось листа від Гусейна-паші. Однак залишив його без відповіді – начебто через те, що в польсько-литовського головнокомандувача не було перекладача. Водночас литовський гетьман волів зобразити османського сановника великим прихильником «давної дружби» між турецькими султанами та польськими королями. Він визнав за потрібне зафіксувати в інструкції Я.Зелінському, що дістав інформацію про таку миролюбну налаштованість Гусейна-паші також і від Т.Шемберга, який повернувся від турків.

Я.-К.Ходкевич прагнув розставити потрібні йому політичні акценти щодо місії Я.Зелінського не лише для турків, а й для польської владної верхівки. Адже король Сигізмунд III чекав від своїх полководців перемог, а не сумнівних досягнень на дипломатичній ниві. Тож представники польсько-литовського командування подбали про вагомі, на їхню думку, аргументи на користь втягнення в переговорний процес із ворогом. Аби уникнути можливих закидів у слабкодушості вони наполягали на логічності та обґрунтованості свого дрейфу в бік мирних переговорів. Мовляв, із відповідною пропозицією першим звернувся супротивник, підтвердженням чого стало «часте» надсилання волоським господарем листів. Командування військ Речі Посполитої давало зрозуміти, що брак войовничості, яку заступило миролюбство, зумовлювався також скрутним становищем обложених, загрозливим таненням їхніх сил. Відтак Я.-К.Ходкевич наполягав, що не варто «гордувати» пропозиціями про мирні переговори¹⁰.

Отже, командування польсько-литовської армії стояло на тому, щоб приступити до переговорного процесу (відрядивши свого посланця до великого візира для з'ясування думки турецької сторони про війну та мир), оскільки, окрім іншого, волоський господар надсилав листи з мирними пропозиціями. Звідси випливало, що попередні переговори розпочато на почесних умовах. Утім, версія литовського гетьмана та коронного підчашого про турків – прохачів миру не надто переконала Сигізмунда III, в оточенні котрого (а в той час на чолі посполитого рушення, шляхетського ополчення, король саме йшов на допомогу хотинським обложеним) не повірили, що Осман II терміново хоче замиритися, адже на практиці він демонстрував бажання будь-що вирвати перемогу під Хотиним, де турецьке військо продовжувало запекло штурмували позиції польсько-литовських і запорозьких сил¹¹.

Як можна було переконатися, питання про те, хто перший почав клопотатися про ініціювання мирних переговорів, хвилювало обох учасників конфлікту. Хоча наявних на сьогодні джерел недостатньо, аби встановити, як усе було насправді, однак доволі очевидно, що й турецьке, і польсько-литовське командування проявляли інтерес до перемовин. Причому як турки, так і поляки воліли зобразити прохачем миру саме супротивника. Утім, цю тему надто не акцентували, торкаючись її в межах загальної політичної

¹⁰ *Sobieski J. Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621. – Rkps.№111. – S.488 zw.*

¹¹ П.Гембіцький до Л.Гембіцького, 4.X.1621 // *Archiwum Główne Akt Dawnych (Warszawa; далі – AGAD). – Extranea. – 61/97.*

риторики. Тим часом уже на етапі попередньої підготовки до переговорів польська сторона прагнула чітко сформулювати своє принципове бачення того, на яких засадах має бути укладено мир між Османською імперією та Річчю Посполитою.

Доволі важливим джерелом слугує інструкція, з якою Я.Зелінський 14 вересня відбув до турків, аби зустрітися з великим візиром. Нижче наводимо текст цього документа, котрий складався з п'яти пунктів:

- «1) Пан Зелінський, доїхавши туди, засвідчить повагу (służby zaleści) візирові від [імені] пана великого гетьмана і, запитавши про його здоров'я, виправдає гетьмана й[ого] м[илість], що не відповів йому на листа, оскільки не мав перекладача. Подякує й[ого] візирській м[илості], котрий, як розсудливий і вірний слуга свого володаря, хоче зберегти старожитну дружбу між Оттоманським домом і королем, нашим володарем. Про що і пан Шемберк, повернувшись від нього, розповів панові гетьману.
- 2) Якщо захоче візир, щоб згідно зі звичаєм усіх під сонцем народів, за запевненням мультянського господаря, там був допущений.
- 3) Скаже [Я.Зелінський], що ми досі не дали жодного приводу для розірвання миру, навпаки, побожно тримаємося старожитної дружби, задля якої, і задля дотримання слова та віри Оттоманському домові, землі Мультянську і Волоську нашими грудьми й нашою кров'ю боронимо проти християнських володарів, сусідів, повинних короля, нашого володаря. Через це, коли все християнство хотіло разом із нами створити проти них лігу, ми йому у цьому забороняли допомагати, хоча й мали добрий час, бо був [султан] зайнятий війною з перським імператором – усе це через [нашу] шанобливість до старої дружби. І нині, як щойно теперішній імператор султан Осман ступив на трон, король й[ого] м[илість], згідно з давніми звичаями, відправив великого посла пана Петра Ожгу для зміцнення давніх договорів; повернувся, послав до короля й[ого] м[илості] з миром, з обох сторін відновлено мир і присягнено.
- 4) Також хочемо дотримуватися з великою славою для обох держав стародавніх договорів, не розірваних і збережених упродовж багатьох років. Беремося і Дніпро від козаків звільнити. Сказати має [Я.Зелінський] те, що й турецький імператор [повинен] зупинити татарські напади. А волоські господарі нехай би давали імператорові гарач як і перед цим, однак щоб їх подавали як імператори, так і наші королі.
- 5) Скаже ж [Я.Зелінський] візирові, що й[ого] м[илість] пан гетьман дивується, що [могло] імператора спонукати до цієї війни, адже посланця короля й[ого] м[илості] пана Отвіновського, який приїхав до імператора як до приятеля, домовлятися щодо деяких статей присяжених договорів, не прийнято як посла, а його зневажено та осоромлено, та одразу оголошено нам війну. Якщо візир переклав би вину за це на козаків, [то Я.Зелінському належить наголосити], що вже через великого посла було досягнуто домовленості щодо їх приборкання. Й[ого] к[оролівська] м[илість] готовий був щодо цього виконати все, однак у цій справі бродив та перешкоджав Іскендер-паша, упродовж чотирьох років нацьковуючи на нас татар. Постійно боронячись від них, не

мали часу вчинити ту ординацію щодо козаків. Дивується й[ого] м[и]лість пан гетьман і тому, що імператор (ніби те натворили козаки) жодного разу не поскаржившись на це через свого посла (як бував звичай), так швидко необдумано розпочав війну проти нашої держави. Отже, пан Зелінський, ретельно [це] виклавши, заявить, що ми хочемо стати при давніх договорах (те, що вони були добрі, доводить уже сама практика – не розірвання дружби впродовж багатьох літ між Оттоманським домом і між королями, нашими володарями), [він] зрозуміє також від них, які б вони хотіли від нас умови над стародавні договори. Отак узявши інструкцію від слова до слова, пан Зелінський разом із Вевеллі по обіді поїхав до турецького табору»¹².

Із тексту цієї посольської інструкції, якою мав керуватися на переговорах із великим візиром Я.Зелінський, зрозуміла її основна концептуальна спрямованість. Ідеться про те, що польська сторона принципово наполягала на своїй невинуватості в розв'язанні війни, на традиційному здійсненні політики добросусідства щодо Османської імперії, а також на бажанні залагодити нинішній воєнний конфлікт на засадах уже укладених раніше турецько-польських договорів.

Обґрунтовуючи тезу про те, що немає жодних причин трактувати Річ Посполиту як призвідницю війни, автори інструкції Я.Зелінському вочевидь мали на меті заретушувати негатив у турецько-польських відносинах, спричинений вторгненням 1620 р. коронного війська на чолі з Ст.Жолкевським у васально підпорядковане турецькому султанові Молдавське князівство, що призвело до Цецорської битви та стало детонатором Хотинської війни 1621 р. Тож аби довести миролюбність польської сторони та її начебто бажання догоджати туркам особливою політикою щодо наддунайських князівств, у документі, який розглядаємо, із риторичним пафосом стверджувалося про вірність Варшави «старожитній дружбі», а також про те, що винятково заради інтересів Османської імперії поляки жертвовно обороняли ці князівства від зазіхань на них європейських володарів, причому не лише відвели від султана велику загрозу, не давши реально зміцнитися антитурецькій коаліції (йдеться про так звану Лігу християнської міліції), а й перебороли у собі спокусу разом із рештою християнських держав завдати удару у спину Османській імперії саме в той час, як вона воювала з Персією.

Щодо твердження про великі заслуги перед Туреччиною у справі захисту її від агресії з боку учасників Ліги християнської міліції, то насправді у цьому випадку польський король дбав винятково про свої інтереси. Хоча він особисто вступив до цієї організації, однак не збирався воювати з турками, адже це зашкодило б швидкій реалізації його династичних претензій на шведський трон. Він проігнорував пропозицію перського шаха Аббаса I про союз із Річчю Посполитою, спрямований проти Османської імперії, також не з великої любові до османців, а через те, що не бажав міжнародних ускладнень для свого сина Владислава, який планував зійти на московський престол¹³.

¹² *Sobieski J. Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621* // Biblioteka Czart. – Rkps.№111. – S.488 zw. – 490.

¹³ *Сас П.М.* Витоки українського націотворення. – К., 2010. – С.231–233.

Укладачі посольської інструкції Я.Зелінського, які, отже, не бажали, щоб польська сторона здобула «лаври» розпалювача війни, торкнулися ще однієї дражливої теми в турецько-польських відносинах – постійних нападів українських козаків на Османську імперію. У пункті 5 документа зазначалося, що офіційна Варшава розробила заходи з приборкання «козацького свавільства». Причому провину за те, що їх так і не вдалося втілити у життя, було покладено на самих турків, які, власне, потерпали від нападів запорожців. Інструкція націлювала Я.Зелінського пояснити великому візирові, що через потурання Стамбула силістрійському бейлербееві Іскендеру-паші, котрий використовував татар як інструмент збройних провокацій проти Речі Посполитої, королівський уряд змушений був зосереджуватися на боротьбі з ними. Відтак у нього забракло часу для надійного вгамування козацтва.

В інструкції виразно простежується думка про Османську імперію як агресора, що відплатив чорною невдячністю полякам за їх щире прагнення дружби з турками. Серед конкретних фактів, які мали б підкріпити таку нелогічну поведінку турецької влади, названо ігнорування та зневаження Стамбулом нового польського посла Самуїла Ієроніма Отвіновського (хоча його попередник, повноважний («великий») посол Пьотр Ожґа плідно попрацював у турецькій столиці щодо «зміцнення давніх договорів», а також запевнив турків у серйозності намірів Варшави рішуче вирішити «козацьке питання»). Я.-К.Ходкевич спільно з іншими «інструкторами» Я.Зелінського дорікнули султанові за його неадекватну політичну поведінку. Адже цей східний правитель, замість того, щоб терпляче скаржитися польській владі на козаків, які йому допекли, пішов війною на Річ Посполиту!

Інструкція Я.Зелінському містила не лише загальну політичну риторику, спрямовану на пошук винуватців у розв'язанні Хотинської війни. У ній конкретизувалася позиція польської сторони на мирних переговорах. Тож основоположним принципом, на якому мав ґрунтуватися цей акт, в інструкції називалося шанування традиції турецько-польських відносин, базованої на дотриманні раніше укладених угод (вочевидь ішлося насамперед про договір, підписаний 1619 р. у Стамбулі П.Ожґою). Водночас польська сторона допускала розгляд також тих турецьких вимог щодо статей майбутнього документа, які виходитимуть за межі усталеної політико-правової традиції у відносинах між Польщею й Туреччиною.

Із пункту 2 інструкції випливає, що поляки розраховували, як видається, на аудієнцію Я.Зелінського у султана. Оскільки якісь обіцянки щодо цього напередодні дав Раду Міхні, то польсько-литовське командування очікувало від великого візира сприяння у цій справі («Якщо захоче візир, щоб згідно зі звичаєм усіх під сонцем народів, за запевненням мультянського господаря, там був допущений»).

Поляки давали зрозуміти, що готові усунути давній подразник у польсько-турецьких відносинах – напади запорозьких козаків на володіння Османської імперії та її васалів. Причому вони мали намір удатися до вельми радикальних заходів, аби покінчити з «козацьким свавіллям», яке дискредитувало Варшаву в очах турецької влади. Відповідне зобов'язання в інструкції стисло

сформульоване так: «Беремося і Дніпро від козаків звільнити». Тобто, із формального погляду, ішлося якщо не про очищення берегів Дніпра від козацького населення, то принаймні про заборону запорожцям мати на цій річці свій флот. Хоч би там як, а двозначно сформульована обіцянка польської сторони радикально вирішити «козацьке питання» потребувала від Я.Зелінського додаткових усних пояснень великому візирові. Окрім того, її ініціювання Я.-К.Ходкевичем саме під час боїв під Хотиним було справою доволі ризикованою, адже турецькому командуванню, яке ще напередодні битви пропонувало запорожцям відступитися від поляків та литовців взамін на обіцянку султана дозволити їм створити власну державу зі столицею в Києві або Кам'янці-Подільському¹⁴, ніщо не заважало повідомити козакам Петра Конашевича-Сагайдачного про підступні плани щодо них їхніх же союзників. Те, що майстер політичних інтриг Гусейн-паша не скористався такою нагодою, вочевидь, було зумовлене тим, що зміст переговорної обіцянки польської сторони («Беремося і Дніпро від козаків звільнити»), напевно, не зводився до цілковитого погрому козацтва в Подніпров'ї, а означав насамперед давно відомі запорожцям заборони щодо морських виїздів (зокрема, у турецько-польській угоді 1617 р., укладеній під Бушею (Яругою), був пункт, згідно з яким козакам заборонялося виходити в морські походи з гирла Дніпра).

Автори посольської інструкції Я.Зелінському очікували, що з огляду на висловлені ними антикозацькі пропозиції турецька сторона вживе дзеркальних заходів щодо татар, заборонивши їм нападати на Річ Посполиту. Поляки погоджувалися, щоб правителі наддунайських князівств зберігали васальну залежність від турецького султана та сплачували йому гарач. Водночас вони наполягали на уточненні політико-правового статусу цих правителів, адже хотіли, щоб так зване право подавання, тобто затвердження на господарському престолі, належало як турецькому султанові, так і польському королеві.

Сформульовані переговорні позиції стали результатом не лише творчості Я.-К.Ходкевича, Ст.Любомирського і сеймових комісарів, які перебували під Хотиним. Зважаючи на те, що представлений у посольській інструкції Я.Зелінському підхід до переговорів мав фундаментальне значення для польсько-турецьких відносин, принаймні найважливіші політичні ідеї цього документа вочевидь відображали погляди варшавського королівського двору. Підтвердженням чого може бути, приміром, антикозацька спрямованість укладених раніше Вільшанської 1617 р. та Роставицької 1619 р. угод, в яких обмеження прав запорозьких козаків пояснювалося, серед іншого, потребою припинити їхні морські походи проти Османської імперії, оскільки це шкодило польсько-турецьким відносинам.

¹⁴ *Sobieski J. Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621 // Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621. – S.121.*

Перша посольська інструкція польським послам та їх переговори в таборі Османа II

Той факт, що 14 вересня Я.Зелінський відбув до табору Османа II, тобто активізувалися контакти між польсько-литовським і турецьким командуванням щодо мирних переговорів, не означав негайного їх початку. Адже султан не втрачав надій вирвати перемогу в Хотинській битві, покладаючись на своє полководницьке щастя та силу зброї, а не на аргументи дипломатії. Що ж до провідників польсько-литовської армії, які, на відміну від очільників запорозького війська, мали право вести переговори з супротивником, то вони явно були до них готові. Однак конкретна пропозиція облоženцям щодо цього не надходила. Тож залишалося триматися далі, сподіваючись на прихід під Хотин підкріплення – посполитого рушення, а також донських козаків. Тим часом 22 вересня до польсько-литовського табору повернулися Я.Зелінський і К.Вевеллі (окрім іншого, вони повідомили, що великий візир Гусейн-паша втратив владу, його на цій посаді змінив Ділавер-паша). Через кілька днів, 26 вересня, К.Вевеллі відправили до турків із листами нового головнокомандувача сил Речі Посполитої – Ст.Любомирського (Я.-К.Ходкевич помер 24 вересня), адресованими візирів та іншим османським сановникам. Основний зміст цієї кореспонденції зводився до того, що польська сторона не проти мирних переговорів за умови, якщо отримає гарантії безпеки для свого посла, або принаймні турки дадуть заручників¹⁵.

28 вересня відбувся генеральний штурм позицій польсько-литовського війська та запорожців, який укотре довів неспроможність турків здолати хотинських оборонців. Невідомо, що думав султан після цієї невдачі. Вочевидь, він не перебував у стані радісного збудження. Примітно, що й у Ст.Любомирського, комісарів та сенаторів також, попри успішно відбитий штурм, не було жодного натяку на ейфорію. Налякані активністю турецького війська, вони дійшли думки, що настав час посилати своїх послів до ворожого табору, не чекаючи запрошення (утім, у певному сенсі польська сторона таке запрошення отримала, адже 27 вересня хотинським оборонцям доставили документ, згідно з яким турки гарантували послам безпеку на переговорах, однак відмовлялися дати заручників)¹⁶. Відповідне рішення ухвалили на таємній нараді в королевича Владислава, яку зібрали одразу після відбиття турецького штурму, уже ввечері 28 вересня.

Присутній на цьому зібранні комісар Якуб Собеський пізніше виправдовувався у своєму щоденнику, що його учасники вимушено пішли на такий крок, оскільки в облоženців майже не залишилося боеприпасів, мовляв, лише одна бочка пороху¹⁷ (насправді ситуація не була настільки безнадійною). Конкретним результатом наради стало рішення про призначення послами до турків двох осіб – сенатора й сеймового комісара. Відтак послами

¹⁵ Ibid. – S.149, 153.

¹⁶ Ibid. – S.153; *Jan Hrabí z Ostroroga. Dziennik wojny tureckiej w Wołoszech.* – S.29.

¹⁷ *Sobieski J. Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621 // Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621.* – S.156–157.

стали белзький каштелян Станіслав Журавинський і люблінський воєводи Я.Собеський. Учасники таємного зібрання в королевича Владислава розробили для них посольську інструкцію. Причому цей документ віддали королівському секретареві Анджеєві Шолдрському, аби він забезпечив його підписання тими сенаторами й комісарами, яких не було на нараді. Примітно, що після того, як Я.Собеський повернувся з турецького табору, посольську інструкцію піддали якійсь правці¹⁸.

Отже, побоюючись повторення масштабного штурму, який армія Османа II провела на позиції польсько-литовсько-запорозьких сил 28 вересня, підупале духом командування не стало дбати про переговорні стратегії, згідно з якими прохачем миру потрібно зобразити супротивника. Тож уже наступного дня посли з'явилися перед турками та прямолінійно заявили, що прибули до їхнього табору з пропозицією розпочати мирні переговори. Згідно з деякими джерельними повідомленнями, саме так нехитро пояснив прибуття поляків Ст.Журавинський: «Ми приїхали до вас із миром, якщо його щиро прагнете». На цю тираду начебто схвально відреагували «значніші» турки, що з'юрилися навколо парламентарів («І ми, і наші діти прагнемо з вами миру»)¹⁹.

Як уже зазначалося, польським послам Ст.Журавинському та Я.Собеському належало провадити свою місію згідно з інструкцією, складеною та затвердженою 28 вересня на таємній нараді в королевича Владислава. Вони керувалися цим документом по прибутті до турецького табору, аж поки до розташування польських сил не повернувся один із послів, Я.Собеський (після цього посольську інструкцію скоригували). У джерелах зберігся текст початкового, не редактованого варіанту, що містив шість пунктів:

- «1) Стояти при пактах, які вчинив п. коронний референдар.
- 2) Не давати згоди на жодний гарач або трибут.
- 3) Хіба що [дати] сороки соболів, як було раніше, [однак] щоб про це не було жодної згадки у договорі.
- 4) Оскільки Дністер звільнено (очищено) від козаків, нехай турецький імператор візьме на себе [зобов'язання], щоб у нас не бували татари, *sine minus* (у протилежному разі) щоб нашим козакам також було дозволено нападати на Крим, за винятком міст турецького імператора, перелік яких щоб [він] подав письмово.
- 5) Аби не переправляли під Очаковом татар, які йдуть до нас.
- 6) Щоб посол к[ороля] й[ого] м[илості] завжди був присутній у Порті за прикладом інших християнських володарів»²⁰.

Упадає в око, що цей документ за обсягом помітно менший порівняно з інструкцією, котру отримав 14 вересня посланець Я.-К.Ходкевича – Я.Зелінський. Це вочевидь пояснюється тим, що після турецького штурму 28 вересня складачі посольської інструкції Ст.Журавинському та Ст.Собеському перебували у цейтноті й не могли над нею довго розмірковувати, тоді як литовський гетьман мав певний час для належної підготовки свого посланця (як зазначалося,

¹⁸ *Sobieski J. Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621.* – S.157.

¹⁹ П.Гембіцький до Л.Гембіцького, 9.X.1621, Потеліч // AGAD. – Extranea. – 61/97.

²⁰ Ibid.

К.Вевеллі прибув 12 вересня до Я.-К.Ходкевича з пропозицією щодо проведення турецько-польських переговорів). Окрім того, особи, яких призначили послами, були добре підготовленими політиками і не потребували надто докладних письмових настанов та інструкцій.

Хоч би там як, а між згаданими вище документами простежується ідейний зв'язок та наступність. Зокрема, ідеться про перший пункт інструкції Ст.Журавинському та Я.Собеському, що зводився до такої стислої тези: «Стояти при пактах, які вчинив п. коронний референдар». Якщо взяти до уваги, що під останнім мався на увазі польський великий посол П.Ожґа, то зміст цієї інструктивної статті стає зрозумілішим. Отже, Ст.Журавинському та Я.Собеському, так само, як двома тижнями перед цим Я.Зелінському, належало на переговорах з турками обстоювати ідею укладення нового договору на засадах так званої старовини, тобто з дотриманням традиційних договірних відносин між країнами. Ідеться, зокрема, про конкретний акт 1619 р., до підписання якого у Стамбулі долучився П.Ожґа.

Наполягаючи на дотриманні звичних політико-правових засад, якими вирізнялися турецько-польські відносини, автори інструкції новопризначеним послам уважали за потрібне наголосити на рівноправності цих відносин та неприпустимості сплати польською стороною будь-якого «гарачу або трибути». Тобто, у пункті 2 зазначеного документа, в якому фігурує ця настанова, йшлося про відмову поляків сплачувати туркам особливий підданський податок, що його наклали на володарів тих країн, котрі визнали васальну залежність від Порти. Утім, складачі посольської інструкції Ст.Журавинському та Я.Собеському у своїй безкомпромісності в обстоюванні принципу суверенітету власної держави демонстрували гнучкість, якщо не м'якість. Уже в наступному пункті інструкції вони зазначили: «Хіба що [дати] сороки соболів, як було раніше, [однак] щоб про це не було жодної згадки в договорі». Тобто, фактично польська сторона таки погоджувалася на своєрідний податок султанові у формі подарунку – «сороки соболів» (вичинені шкурки цього цінного промислового звіра зберігали у спеціальних мішках по 40 штук, звідси термін «сороки» на позначення таких тюків). Щоправда, відповідний пункт інструкції націлював Ст.Журавинського та Я.Собеського зобразити вручення османському правителю соболиного хутра як рутинну справу, в якій немає нічого нового («як було раніше»), а також на те, щоб цей подарунок жодним чином не фіксувати документально, аби турецька сторона не змогла формально скористатися таким записом у майбутньому, витлумачивши його в не вигідний для Речі Посполитої спосіб.

У пункті 4 зазначеної інструкції, так само, як і в посольському документі, врученому Я.-К.Ходкевичем Я.Зелінському, порушувалася тема нападів запорозьких козаків на Османську імперію, а також татарських вторгнень у межі Речі Посполитої. Якщо в інструкції Я.Зелінському йшлося лише про намір польського уряду взяти під контроль запорожців, а також висувалася вимога до султана припинити татарські напади, то в інструкції Ст.Журавинському й Я.Собеському простежується дещо інший підхід до вирішення цих питань. Адже Ст.Любомирський, королевич Владислав, сенатори та сеймові комісари, які на схилі дня 28 вересня укладали посольську інструкцію, чомусь вирішили

поділися з турками втішною для них новиною, мовляв, «Дністер звільнено (очищено) від козаків». Тобто, вони воліли представити справу так, що завдяки вжитим варшавським урядам заходам Дніпро (у тексті джерела помилково написано «Дністер») «звільнено» від козацтва. Примітно, що хибне написання «Дністер» замість «Дніпро» трапляється також у деяких інших джерелах, в яких висвітлено порушену на польсько-турецьких переговорах 1621 р. під Хотиним тему заборони козацьких морських походів²¹.

Щодо пункту 4 інструкції, то в ньому вочевидь ідеться про те, що Дніпро, як річка, з якої запорожці розпочинали свої морські виправи проти Османської імперії, уже начебто не становить жодної загрози для турків. Як видається, у цьому випадку зроблено непряме посилення на укладені напередодні польсько-запорозькі угоди, в яких фігурувала заборона козацькому флоту виходити в морські набіги з гирла Дніпра. Тлумачити пункт посольської інструкції про «звільнення» цієї річки від козаків, приміром, у плані їх виселення з Подніпров'я навряд чи правильно. Адже, по-перше, турецька сторона була добре знайома з дійсним станом речей. По-друге, у цей час під Хотиним воювали десятки тисяч українських козаків, які, безперечно, ухилилися б від участі у боях, якщо б польський уряд наважився репресувати їх у такий брутальний спосіб.

Щодо адресованої турецькій стороні вимоги не допускати нападів татар на Річ Посполиту, то в посольській інструкції формулювався цілковито новий принцип урегулювання цієї проблеми. Отже, у пункті 4 документа, на відміну від інструкції Я.Зелінському, в якій стримування татар від нападів витлумачено як справу султанської влади («турецький імператор [повинен] зупинити татарські напади»), пропонувалося зафіксувати в тексті майбутнього договору положення про покарання винних у нападах татар силами запорожців. Тож за українськими козаками мало бути закріплене право здійснювати відплатні бойові рейди на Крим. Їхня помста не поширювалася б лише на турецькі міста півострова, перелік яких мало бути зафіксовано в договорі. Отже, у разі набуття чинності відповідної статті політичний статус Війська Запорозького помітно б зріс як у Речі Посполитій, так і на міжнародній арені. Адже запорожці поставали в ролі не лише інструмента, а й своєрідного гаранта виконання умов турецько-польського договору.

Оскільки тема татарських нападів була вельми чутливою для польської сторони, то в посольській інструкції Ст.Журавинському та Я.Собеському їй присвятили ще один, п'ятий, пункт, в якому формулювалася вимога про заборону татарам переправлятися через Дніпро під Очаковом із метою вторгнення на землі Речі Посполитої, насамперед в Україну. Як видається, географічно цю переправу потрібно прив'язати до урочища Тавань у пониззі Дніпра. Адже у цій місцевості було звичне місце долання річки татарами. Через Тавань пролягав татарський шлях, що розгалужувався на Чорний та Кучманський²².

²¹ *Sobieski J. Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621 // Biblioteka Czart. – Rkps.№111. – S.499.*

²² *Сас П.М. Запорозжці у польсько-московській війні наприкінці Смути (1617–1618 рр.). – Біла Церква, 2010. – С.79.*

Останній, шостий, пункт інструкції Ст.Журавинському та Я.Собеському також вносив новацію в польсько-турецькі відносини. У ньому йшлося про запровадження інституту постійного представника короля у Стамбулі за прикладом інших європейських держав. Залишається невідомим, чому у важкий час хотинської облоги польському командуванню спало на думку саме так розбудовувати дипломатичні структури своєї країни.

Із цією посольською інструкцією пізніше ознайомився Сигізмунд III. Король та його дорадники, які поволі просувалися з посполитим рушенням до Хотина, в основному схвалили зазначений документ. Проте їх вельми занепокоїла та обставина, що польське командування недалекоглядно дало право своїм послам запропонувати турецькому султанові «сороки соболів». Сигізмунд III був також вельми роздратований переговорною ініціативою, згідно з якою у Стамбулі мав з'явитися постійний представник короля. Нехіть Сигізмунда III мати дипломатичне представництво в турецькій столиці, тобто користуватися доволі дієвим інструментарієм міжнародної політики, подібним до того, на який спиралися уряди інших європейських країн, пояснювалася, зокрема, притаманним йому почуттям ошадливості. Відтак він був невдоволений цією вигадкою своїх полководців під Хотином, через яку доводилося витрачати гроші державної скарбниці²³.

Початок польсько-турецьких переговорів у таборі Османа II

29 вересня, менше, ніж за добу після нічної наради в королевича Владислава, на якій було ухвалено відправити послів до турків, удалося спішно вирішити організаційні питання, пов'язані з підготовкою цього посольства. Окрім інструкції Ст.Журавинському та Я.Собеському вручили деякі інші дипломатичні документи. Ідеться про лист польського головнокомандувача Ст.Любомирського, адресований Османові II. Новоспеченим послам передали призначені для султана й впливових сановників подарунки.

Несподівана поява посольства перед позиціями турків могла закінчитися для непроханих гостей трагічно. Аби застрахуватися, послы вирішили заявити про себе як про поважних персон. Відтак вони відправили вперед слуг із кухнями та наметами. Невдовзі, близько 14-ї години, знялися з місця і Ст.Журавинський та Я.Собеський. Причому вони їхали не самі, а у супроводі кількох десятків осіб – учасників посольства, слуг. Загалом цей виїзд на переговори став помпезним дійством, метою якого було продемонструвати супротивникові не лише значущість місії, а й силу, незламність, велич і гідність польського шляхетства. Від табору війська Ст.Любомирського аж до передової турецької сторожі послів супроводжували кілька сотень вершників у бойових обладунках, що сліпили очі блиском золота і срібла. Учасники посольського виїзду демонстрували також символічні атрибути войовничості й

²³ П.Гембіцький до Л.Гембіцького, 9.X.1621, Потелич // AGAD. – Extranea. – 61/97.

багатства – шкури рисей, леопардів, тигрів²⁴. Звісно, що під Хотиним вистачало представників нобілітету, для яких не було дивовижею пишатися в дорогих обладунках та екзотичних шатах. Однак якщо не по вершниках, то, напевно, по їхніх конях можна було зауважити, що в польському таборі не все так святково, і що в ньому лютує голод. Адже на той час через брак корму здохли десятки тисяч коней, а ті з них, які вціліли, гризли дубове гілля, дерев'яні конов'язі, і навіть об'їдали гриви інших коней²⁵. Тож, напевно, вершникам почесного ескорту, які супроводжували послів, важко було змусити своїх коней жваво гарцювати.

Біля переднього краю армії Османа II на посольство чекала сотня пишно споряджених чаушів, а також три сотні сипагів (важкоозброєні турецькі кіннотники). Після того, як вони зустріли місію Ст.Журавинського та Я.Собеського (з 25 осіб), її супровід (подейкували, інкогніто там був сам Ст.Любомирський) повернувся до свого табору²⁶. Тим часом польська посольська делегація наблизилися до місця розташування наметів Раду Міхні. Прибулі з цікавістю придивлялися до табірному побуту супротивника. Погоничі гнали на водопій незліченну кількість мулів, буйволів, верблюдів і коней, від річки поверталися вже напоєні табуни. Вражали своєю пишнотою намети турецьких воєначальників, які можна було впізнати за позолоченим оздобленням, орлиними крилами та корогвами.

Певний час посольство облаштовувалося на новому місці. Наступного дня, 30 вересня, відбулася зустріч з особами, уповноваженими вести переговори з турецької сторони. Примітно, що вже на цьому, початковому, етапі Ст.Журавинський та Я.Собеський відчували деяку непевність свого статусу. Причиною цього було те, що польське командування першим ініціювало відправку своїх послів на переговори й, до того ж, спрямувало їх прямісінько в турецький табір, не домовившись про яку-небудь нейтральну територію. Не дивно, що турки відразу нагадали, хто тут господар. Так, уже 30 вересня послі опинилися в доволі неоднозначній ситуації, адже не могли дочекатися, коли ж на них звернуть увагу чільні представники турецької сторони, насамперед Раду Міхні, з яким поляки провадили попередні перемовини. Коли чекати стало не сила, Ст.Журавинський та Я.Собеський самі вирішили нагадати про себе, пославши до волоського господаря маршалка посольства Петра Трилятковського та ужендовського старосту Єжи Жечицького, тобто фактично першими попросили Міхні про зустріч. Відразу по цьому правитель Волощини відправив до них своїх дворян, які привели з собою коней та запропонували послам їхати на них до намету свого пана. Ст.Журавинський і Я.Собеський розуміли, що сівши верхи на господарських коней вони опинялися у становищі, котре нагадувало відносини між покровителем та

²⁴ *Sobieski J. Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621 // Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621. – S.155–162; Relacja prawdziwa o expedyciey przeciwko Turkowi, 1621 // Biblioteka Czart. – Rkp.№112. – S.526; Кам'янецька хроніка. – С.104.*

²⁵ Див.: *Мыцык Ю.А. Записки немецкого офицера о Хотинской войне 1621 г. как исторический источник // Вопросы германской истории: Русско-германские связи и отношения нового и новейшего времени. – Днепропетровск, 1985. – С.130–131.*

²⁶ Кам'янецька хроніка. – С.104.

підлеглими. Те, що це принизило б гідність польських послів, повинен добре знати насамперед Я.Собеський, адже під час польсько-московської війни 1617–1618 рр. він був сеймовим комісаром і мав можливість добре ознайомитися з переговорними стратегіями супротивників, які з-поміж іншого полягали й у дотриманні принципу паритетності щодо чисельності посольських делегацій, компромісному узгодженні місця для переговорів, використанні послами з різних таборів однакових способів комунікації, як-от проведення перемовин, сидючи на конях²⁷. Однак під Хотином польським послам було не до дипломатичних ритуалів. Побоюючись за долю переговорів, які навіть ще не розпочалися, Ст.Журавинський та Я.Собеський не стали відмовитися від присланих волоським господарем скакунів. Щоправда, на них сіли П.Трилятковський та Є.Жечицький, а посланці вирушили до Раду Міхні на своїх.

Тож 30 вересня польські послы мали аудієнцію у правителя залежної від Османської імперії Волощини, під час якої передали йому листа від Ст.Любомирського. Ст.Журавинський та Я.Собеський звернулися до Раду Міхні з проханням організувати їм зустріч із великим візиром. Турки не стали надто затягувати переговорний процес. Уже наступного дня, 1 жовтня, поляки побували в наметі Ділавера-паші та передали йому листи від регіментаря. На цій зустрічі був також Міхні, який виступив у ролі одного з перекладачів. Адже для того, щоб переговірники порозумілися, довелося влаштувати своєрідний перекладацький конвеєр: сказане Ст.Журавинським польською мовою спочатку перекладав на румунську товмач Шимон, а потім наставала черга господаря Волощини, який робив переклад із румунської на турецьку для Ділавера-паші.

2 жовтня великий візир наполіг, аби польські послы перебралися поближче до його намету. Ст.Журавинському та Я.Собеському довелося змиритися з цим бажанням османського сановника. Цього дня, на відміну від попередніх зустрічей, на яких домінували формальні процедурні моменти, учасники переговорів приступили до конкретики – обговорення та узгодження статей майбутнього договору. На цьому етапі переговорів Ст.Журавинський та Я.Собеський контактували з Раду Міхні, який діяв за дорученням великого візира. Польські послы та волоський господар зайшли у глухий кут, щойно почали обговорювати питання про прикордонні українські замки, а також розмежування спірних територій – так званого Дикого Поля. Не порозумівшись, вони відклали цю договірну статтю з тим, щоб рішення щодо неї ухвалила спеціальна турецько-польська комісія.

Жваву дискусію серед учасників переговорів спричинило «козацьке питання». Турецька сторона вимагала якнайсуворіше покарати запорожців, які вчиняли напади на Османську імперію. Однак Ст.Журавинський та Я.Собеський не погодилися з цим²⁸. Польські послы наголосили, що козаків на законних під-

²⁷ Сас П.М. Запорожці у польсько-московській війні наприкінці Смути (1617–1618 рр.). – С.398–407.

²⁸ У деяких творах, які виникли через певний час після Хотинської війни, позиціям польських послів на переговорах 1621 р. з турками щодо «козацького питання» надано рис легендарності. Приміром, писали, що турки вимагали від поляків видати їм для показової публічної страти 200 запорозьких старшин, а також 200 рядових козаків. Однак турецька сторона швидко відмовилася

ставах узято на службу, за яку вони отримують платню з державної скарбниці. Мовляв, те, що козацьке військо під Хотиним чинить велику послугу Вітчизні, є dokonаним фактом – у цьому могли переконатися й турки. Оскільки запорожці – союзники поляків та литовців, їхні товариши по зброї, то пристати на турецькі пропозиції було б аморальним. Удаючись до софістичних аргументів, Ст.Журавинський та Я.Собеський доводили, що вчинивши з козаками за рекомендаціями турків, польська сторона фактично знеславила б себе, втрапивши довіру своїх партнерів по переговорах («Як би нам [після такої зради своїм союзникам – козакам] вірили турки?»). Із цього вони робили висновок, що запорожців ніяк не випадає трактувати свавільцями. Що ж до покарання тих представників козацтва, від яких напередодні війни потерпали турки, то цю проблему, мовляв, уже вирішено, адже козаки самі стратили головного винуватця «всієї сваволі» – гетьмана Якова Бородавку²⁹ (насправді причини його смерті були інші).

Ст.Журавинський та Я.Собеський, які вибудовували свої переговорні позиції на основі посольської інструкції, заявили про готовність польської сторони «звільнити (очистити) Дніпро від козаків» – щонайменше покласти край їхнім морським походам проти Османської імперії, котрі починалися з цієї річки. Взамін послы вимагали від султанської влади вжити заходів для припинення татарських набігів на Річ Посполиту. Вони домагалися також внесення в договір статті, згідно з якою татарам було б заборонено переправлятися на правий берег Дніпра під Очаковом. Ст.Журавинський і Я.Собеський не збиралися визнавати провину своєї держави за вторгнення польського війська на чолі з коронним гетьманом Ст.Жолкевським у Молдавію 1620 р., переклавши її на турків, а саме – на колишнього великого візира Алі-пашу, а також Іскендера-пашу.

Польські послы твердо дотримувалися пункту 2 своєї інструкції, за яким для Речі Посполитої була неприйнятною сплата султанові гарачу, тобто податку, що його турки збирали з завойованих земель. Водночас вони скористалися можливістю, яку їм давав пункт 3, і таки визнали, що Осман II може розраховувати на подарунки від польської сторони. Причому послы наполягали, що про це не повинно бути жодної згадки в тексті майбутнього договору. Цим і завершилися переговори Ст.Журавинського та Я.Собеського з Радю Міхні 2 жовтня. Послы рушили до своїх наметів, а волоський господар – на консультації до Ділавера-паші.

від цієї вимоги, оскільки кмітливі польські послы виступили з контрпропозицією: видати їм для страти татар, які вчиняли напади на Річ Посполиту, а саме – хана, 200 знатних беїв та додатково 200 вояків (див.: История Хотинского похода Якова Собесского. 1621 // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. – К., 1896. – Вып.2. – С.114; *Diaryusz wojny tureckiej, która się toczyła r. 1621. dostatecznie wypisany* // *Starożytności historyczne polskie, czyli pisma i pamiętniki do dziejów dawnej Polski*. – Kraków, 1840. – T.1. – S.144). Ореолом легендарності вирізняється також уміщена в мемуарах Я.Собеського розповідь про те, що 1621 р. під Хотиним польські послы рішуче відкинули провокаційну пропозицію К.Вевеллі, згідно з якою запорожців мали знеславити публічним покаранням, хоча ніхто з них фізично не постраждав би, адже під виглядом козаків до рук ката мали потрапити злочинці, ув'язнені в Кам'янці-Подільському та інших замках (див.: История Хотинского похода Якова Собесского. 1621. – С.115).

²⁹ История Хотинского похода Якова Собесского. 1621. – С.114; *Diaryusz wojny tureckiej, która się toczyła r. 1621 r. dostatecznie wypisany*. – S.144.

Уранці 3 жовтня переговорники знову зустрілися з правителем Волощини, а потім їх прийняв великий візир. Примітно, що цього дня глашатаї в таборі Османа II оголосили про намір султана стояти під Хотином ще шість тижнів, тобто фактично до початку зими. Як видається, це було зроблено навмисно, аби така звістка зробила польських послів поступливішими. Ділавер-паша вирішив психологічно тиснути на них та будь-що зафіксувати в договорі статтю про сплату Річчю Посполитою гарачу турецькому султанові, а також про покарання запорозьких козаків. Проте Ст.Журавинський та Я.Собеський були не з лякливих. Вони демонстративно підвелися зі своїх місць, даючи зрозуміти, що збираються вийти з намету. Ділавер-паша різко змінив тон розмови, попросив своїх гостей не гарячкувати та продовжити перемовини. Причому великий візир погодився з усім, про що попередньо поляки домовилися з волоцьким господарем.

Під час цих переговорів було залагоджено питання про так званого агента польського короля, тобто дипломатичного представника у Стамбулі на постійній основі. Термін перебування його в турецькій столиці визначався у три роки, після чого відбувалася ротація. У щоденнику Хотинської війни Я.Собеського читаємо, що з цією пропозицією першим звернувся Ділавер-паша. Як видається, автор діаріушу міг бути зацікавлений подати події саме таким чином, адже на час написання свого твору він уже знав, що ця стаття спричинила обурення Сигізмунда III. Тож пишучи про Ділавера-пашу як ініціатора запровадження інституту дипломатичного представника Я.Собеський, напевно, хотів якось виправдати в очах королівської влади польських послів (до яких належав і сам) в тому сенсі, що вони, мовляв, діяли в межах розумного компромісу, за обставинами. Тим часом факт, що пункт про дипломатичного представника офіційної Варшави у Стамбулі внесли до посольської інструкції послам ще 28 вересня, указує на народження цієї ідеї у середовищі польського командування під Хотином. Утім, ще до початку турецько-польських переговорів полякам могли підкинути думку про королівського агента – із подачі великого візира, який діяв через К.Вевеллі, посланця Раду Міхні.

Незалежно від того, хто насправді ініціював це питання, 3 жовтня Ст.Журавинський і Я.Собеський пристали на пропозицію Ділавера-паші, згідно з якою агент польського короля повинен прибути до Стамбула по завершенні Хотинської війни. До столиці Османської імперії мав приїхати і польський великий посол. Було передбачено, що з-під Хотина до польського короля вирушить турецький чауш. Ст.Журавинський та Я.Собеський домовилися з Ділавером-пашею також про те, що їм потрібні додаткові консультації в польському таборі щодо питання подарунків Османові II.

До свого табору вирішено було відрядити Я.Собеського. 4 жовтня він зустрівся з Ділавером-пашею. Я.Собеський, який, напевно, виконував усні настанови, що йому та Ст.Журавинському дало польське командування напередодні переговорів, на аудієнції у великого візира наполягав на одночасному укладенні турецько-польського та польсько-кримського договорів (у написаній 28 вересня посольській інструкції такого пункту не було). Однак Ділавер-паша відхилив цю пропозицію, пославшись на те, що, мовляв, для Османа II

буде неприпустимою образою, якщо хан, його «невільник», укладатиме якісь договори у присутності свого повелителя.

Керуючись пунктом 4 посольської інструкції Я.Собеський заявив Ділаверу-паші, що польська сторона домагається запровадження спеціального механізму стримування татарських вторгнень у Річ Посполиту, котрий зводитиметься до того, що нападників силою зброї каратимуть запорозькі козаки. Водночас ці каральні акції не поширюватимуться на турецькі міста Криму. Великий візир відкинув і цю вимогу, зауваживши, що такі виправи запорожців образять гідність султана, адже кримська земля належить йому, а татари – його «підніжки». Ділавер-паша наголосив, що ображені татарами повинні скаржитися султанові, у владі якого скинути хана з престолу.

Цього дня зустріч Я.Собеського з візиром завершилася тим, що він дозволив польському послові залишити турецький табір для консультацій зі своїми. Разом із Я.Собеським вирушив турецький чауш. Можливо, саме про нього згадано в деяких джерелах, коли йдеться про прибуття на початку жовтня до польського табору османського вельможі в коричневому шовково-атласному каптані, під яким був зелений дамаський каптан. Цей розкішно вбраний турок приїхав у супроводі двох слуг і впродовж трьох днів начебто контактував із Ст.Любомирським, а після цього повернувся в розташування своїх військ³⁰.

Друга посольська інструкція польським послам. Продовження переговорів та аудієнція Ст.Журавинського і Я.Собеського в Османа II

Повернувшись до свого табору, Я.Собеський доповів командуванню про результати переговорів. У деяких джерелах зустрічаємо інформацію, котра проливає світло на те, що саме знали про статті майбутнього турецько-польського договору обізнані сучасники. Отже, серед них утвердилося переконання, що полякам потрібно буде заборонити морські походи запорожців проти Османської імперії, а туркам – татарські напади на Річ Посполиту. Завданням польського посла, який перебуватиме у Стамбулі на постійній основі, стане, з одного боку, представляти турецькій владі перелік збитків, завданих татарськими нападами (за це хана можуть покарати смертю), а з іншого – залагоджувати справи, пов'язані зі шкодами, спричиненими нападами українських козаків. Польській стороні доведеться повернути молдавському господареві Хотинський замок. Молдавський престол посідатимуть особи, запропоновані поляками та затверджені султаном, який вручатиме їм свою корогву. Речі Посполиті і надалі належить сплачувати татарам «упоминки» (кожухами та грошима). Такі умови були не надто вигідними полякам, відтак ходили чутки про те, що війна з турками триватиме³¹.

³⁰ Див.: *Мыцык Ю.А.* Записки немецкого офицера о Хотинской войне 1621 г. как исторический источник. – С.132–133.

³¹ *Diariusz ekspedycji chocimsky, 1621* // Biblioteka Czart. – Rkps.№111. – S.646.

Я.Собеський одержав від польського командування додаткові настанови щодо переговорів. Їх зафіксували в інструкції з одинадцяти пунктів (у деяких списках його відомого щоденника Хотинської війни фігурують десять пунктів). Наприкінці дня 5 жовтня Я.Собеський знову поїхав у розташування армії Османа II. До чого зводився цей документ, яким відтепер належало керуватися польським переговорникам?

Отже, у пункті 1 оновленої польської інструкції зазначалося: «Щоб козаки не ходили з Дніпра воювати проти держав турецького імператора, [щоб] на вимогу турецького імператора вчинити правосуддя їх повинна карати Річ Посполита і відшкодувати збитки, які заподіяли. Щодо цього належить брати до уваги старі договори, а також ті, які укладено з п. Ожгою».

Як бачимо, польських послів націлювали на те, аби зафіксувати в новому договорі положення про заборону запорозьким козакам виходити своїм флотом в антитурецькі походи з гирла Дніпра. У разі порушення ними цієї заборони султан міг звернутися зі скаргою до польського уряду, за яким зберігалося виняткове право карати винних. Відшкодовування завданих Османській імперії збитків покладалося на Річ Посполиту. Тобто, у проєкті цієї договірної статті в основному враховувався принциповий підхід до вирішення в такому плані «козацького питання», опрацьований у вже підписаних раніше турецько-польських угодах, у тому числі Стамбульському договорі 1619 р. Заборона запорожцям розпочинати морські походи з гирла Дніпра є також у польсько-запорозьких Вільшанській 1617 та Росташицькій 1619 рр. угодах. Отже, у проєкті цієї договірної статті виписано чіткі положення, що дають можливість тлумачити їх однозначно – на відміну від відповідного пункту посольської інструкції Я.Зелінському від 14 вересня, а також від 28 вересня – Ст.Журавинському та Я.Собеському.

Другий пункт присвячувався розгляду суперечностей територіального плану. Поляки наполягали на повній забороні обом сторонам зводити в Україні нові замки. Із метою чіткого розмежування державних кордонів мала бути створена спеціальна польсько-турецька комісія.

У пункті 3 визначалася позиція польської сторони щодо відправки до Стамбула великого (повноважного) посла. Отже, Ст.Журавинський та Я.Собеський мали заявити під час переговорів, що польський король якнайшвидше вирішить це питання. Великий посол привезе султанові разові дари, зокрема 50 сороків соболів. Разом із ним до Стамбула прибуде постійний королівський агент. Він також везтиме від себе подарунки для султана. Причому «упоминки» від цих дипломатів матимуть приватний характер, вони жодним чином не можуть бути витлумачені як підданська данина, про них не слід згадувати в тексті турецько-польського договору.

Із пункту 4 випливає, що польська сторона визначилася з «гінцем» польського великого посла у Стамбулі. Ним названо шляхтича Станіслава Сулішевського (виконував обов'язки королівського секретаря і в деяких джерелах, а також у спеціальній літературі фігурує як «малий посол»)³².

³² Historia dyplomacji polskiej, 1572–1795 / Red. Z.Wójcik. – Warszawa, 1982. – Т.2. – S.81.

Ст.Сулішевський мав відбутися до турецької столиці разом із султаном, одразу по укладенні миру під Хотиним. Зі свого боку туркам належало прислати до польського табору свого чауша, котрий мав поїхати до короля («де він на той час буде») з тим, щоб у подальшому супроводжувати великого посла в його подорожі до Стамбула.

Згідно з пунктом 5, укладений під Хотиним договір мав бути підписаний у ратифікаційному акті чільним османським сановником, послом. Неважко переконатися, що формулювання цієї статті спрямоване на забезпечення рівноправності сторін у справі ратифікації: оскільки у Стамбулі його своїм підписом повинен був скріпити польський великий посол, то причетний до підписання договору представник турецької сторони також мав бути високопоставленою особою.

У пункті 6 йшлося про заборону татарам (і волохам) нападати на землі Речі Посполитої. Знову було сформульовано вимогу не давати татарам переправлятися через Дніпро під Очаковом, а також запровадити покарання татар-нападників силами, посланими з території Речі Посполитої, звільнивши від каральних акцій турецькі міста Криму. У разі незгоди османської сторони з цими вимогами польським послам належало наполягати на відшкодуванні султаном збитків, завданих татарськими вторгненнями, або ж вимагати позбавлення хана влади (адже про це на перемовинах заявив великий візир). Попри вже висловлену Ділавером-пашею незгоду з наміром поляків укласти окремий польсько-кримський договір, складачі інструкції знову радили польським послам порушити це питання на переговорах. У документі визначено також позицію щодо традиційної сплати Річчю Посполитою так званих упоминків татарам, тобто фактично данини. Автори інструкції воліли обтічно називати це «жолдом» (платнею), підтвердивши намір сплачувати й надалі. Водночас польські послы повинні були домогтися того, щоб цю данину, або у завуальованому формулюванні – «жолд», спрямовували не безпосередньо ханові, а передавали кримському правителю через турецького великого візира або молдавського господаря. Такий ускладнений порядок вочевидь мав на меті, по-перше, постійно провокувати непорозуміння через гроші між кримським ханом і турецьким великим візиром (або молдавським господарем), по-друге, він був спрямований на приниження хана, а також на розмивання політичної підоснови данини татарам, яку змушена була сплачувати Річ Посполита. Ще одна настанова для польських послів зводилася до того, що конфлікти між особами, котрі в «диких полях» займаються степовими (уходницькими) промислами, не повинні розцінюватися як підстава для розірвання миру між двома державами.

Сьомий пункт присвячувався польсько-молдавським відносинам. Укладачі нової інструкції вже не ставили вимогу про затвердження молдавського господаря турецьким султаном і польським королем – як це було сформульовано в інструкції Я.-К.Ходкевича Я.Зелінському від 14 вересня. Натомість вони виписали скромнішу й до того ж доволі загальну вимогу – домагатися, аби на молдавському господарському престолі перебували особи, котрі не провадитимуть щодо Речі Посполитої недружньої політики.

У пункті 8 висловлювалася згода польської сторони передати Хотинську фортецю молдавському господареві. Проте без артилерії, оскільки, обґрунтовували останню тезу автори інструкції, коронний гетьман Ст.Жолкевський хоча свого часу й захопив гармати, однак пізніше (за результатами Цедорської битви 1620 р.) втратив їх.

Дев'ятий пункт присвячувався питанням безпеки торгівлі та осіб, які здійснюватимуть дипломатичні контакти між двома країнами, а в десятому пункті йшлося про взаємну видачу утікачів.

У пункті 11 визначався порядок відведення військ з-під Хотина. Причому спочатку це мали зробити турки. Польським послам належало будь-що переконати їх, що війська Речі Посполитої не можуть першими залишити поле битви. Задля цього рекомендувалося використовувати такі аргументи: оскільки польський міст через Дністер зруйновано, переправа на лівий берег річки займе кілька тижнів; у польському таборі, мовляв, чимало возів з усім необхідним для ведення війни, що також уповільнить переправу; полякам дуже довго доведеться чекати на повернення табунів своїх коней, яких начебто відігнали на далекі пасовиська. Послам рекомендувалося схилити до миру впливових осіб при султані, обіцяючи їм за це винагороду³³. Як видається, пункт про відведення військ до посольської інструкції було внесено за наполяганням Сигізмунда III, який напередодні висловлював невдоволення інертністю представників польського командування щодо зазначеного питання. Короля непокоїло, що під час повернення війська з війни турки можуть завдати підступного удару³⁴.

Із приїздом 5 жовтня Я.Собеського до табору Османа II переговори поновилися не відразу. Новий, другий, їх раунд розпочався лише 7 жовтня – після того, як турки дочекалися прибуття Ст.Сулішевського. Завданням учасників перемовин на цьому етапі було, зокрема, підготувати узгоджений текст турецько-польського договору. Окрім труднощів політичного характеру, зумовлених бажанням кожної зі сторін якнайкраще забезпечити свої інтереси, виникали також труднощі мовного плану. Приміром, польський текст договірних статей перекладали спочатку на румунську, грецьку, а вже потім – на турецьку мову.

Урешті-решт 8 жовтня завершилася підготовка узгодженого тексту договору двома мовами – турецькою та польською. По цьому польських послів запросили на засідання дивану (ради великого візира), де офіційно представили Ст.Сулішевського як «слугу» польського короля та «посланця» (у публікації щоденника Хотинської війни Я.Собеського його названо «послом»)³⁵. Ділавер-паша повідомив членам польської делегації, що їх чекає аудієнція в Османа II, обов'язковим елементом якої буде церемонія цілування султанського одягу. Після того, як усіх присутніх у наметі візира почастиували шербетом,

³³ *Sobieski J. Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621* // Biblioteka Czart. – Rkps.№111. – S.499–501 zw.; *Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621*. – S.157–161.

³⁴ П.Гембіцький до Л.Гембіцького, 9.X.1621, Потелич // AGAD. – Extranea. – 61/97.

³⁵ *Sobieski J. Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621* // Biblioteka Czart. – Rkps.№111. – S.508 zw.; *Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621*. – S.171. На думку Т.Григор'євої, Ст.Сулішевського призначили агентом польського короля у Стамбулі (див.: *Григор'єва Т. Укладення миру після Хотинської війни (1620–1621 рр.): спроба переоцінки досягнутих домовленостей*. – С.45).

польська посольська делегація, Ділавер-паша та інші сановники верхи поїхали до султана.

Ставка Османа II вражала своєю пишнотою. На шатрах сяяли позолочені кулі, а деякі намети своєю вигадливістю нагадували палаци або замки. Ст.Журавинського, Я.Собеського, Ст.Сулішевського та інших членів посольства підготували до аудієнції. Послів, а також Ст.Сулішевського одягнули в дорогі каптани (решта задовольнилися скромнішими каптанами). Вочевидь це було церемоніальне переодягання, яке, згідно з традиціями османської дипломатії, символізувало владну зверхність східного правителя. Після того, як польські послы зайшли до просторого султанського шатра, де було багато османських сановників, а долівку вкривали золототкані килими (утім, не надто нові), із Ст.Журавинського та Я.Собеського хотіли зняти шапки. Однак послы заявили, що це суперечить давній традиції і таки залишилися з покритими головами. Їх урочисто взяли попідруки та підвели до Османа II. Турецький повелитель сидів на позолоченому похідному троні, укритому парчевим покривалом. За його спиною виднілися шабля і два луки зі стрілами та шкіряними сагайдаками. Символічно декорований у такий спосіб султанський трон чомусь видався польським послам дерев'яним ліжком із матрацом та ковдрою. Молодий Осман II був у підбитій соболиним хутром та оздобленій шовковими петлицями і гудзиками червоній фerezії з широкими рукавами, тобто верхньому одязі без коміра та пояса. Його голову прикрашав невеликий тюрбан із трьома довгими китицями. Польські послы зауважили, що Осман II не мав жодних золотих прикрас та дорогоцінних каменів. Розпочалася церемонія цілування султанського одягу. Ст.Журавинський та Я.Собеський, які вочевидь раніше домовилися між собою, як їм поводитися у цій ситуації, поцілували не поли одягу, а край парчевого покривала трону. Хоч би там як, а такі хитрощі навряд чи цілком уберегли послів від приниження їхнього статусу цією обов'язковою церемонією.

Після цього у султанському шатрі поменшало учасників польської посольської делегації – залишилися лише Ст.Журавинський і Я.Собеський, а також Ст.Сулішевський. Ст.Журавинський, який виконував обов'язки глави посольства, передав Османові II листа від Ст.Любомирського. Це послання крізь стрій турецьких пашів дійшло до великого візира. Ділавер-паша увіткнув його між подушками султанського трону. По цьому Ст.Журавинський виголосив коротку промову, наголосивши, що польський король та Річ Посполита воліють відновити традиційні дружні відносини з Туреччиною та готові дотримуватися укладеного під Хотиним договору. Польський посол висловив сподівання, що такою самою буде й позиція турецької сторони. Османові II вручили подарунки. Про асортимент подбав Сигізмунд III, передавши їх свого часу представникам польського командування. Тож султанові дісталися багато оздоблена старовинна шабля, пара пістолетів, карабін. Дарами втішили не лише молодого Османа II, а й багатьох сановників, котрі, як уважали в польському таборі, посприяли швидкому укладенню миру. На цю справу витратили 67 тис. талерів³⁶ – доволі значну, як на ті часи, суму.

³⁶ Podhorodecki L. Kampania chocimska 1621 roku // Studia i materiały do historii wojskowości. – Warszawa, 1965. – T.11. – Cz.1. – S.56.

9 жовтня завершився процес турецько-польських переговорів та укладення миру. Цього дня учасники перемовин остаточно узгодили статті договору та обмінялися примірниками його тексту польською й турецькою мовами. Звістку про укладення миру з величезним піднесенням сприйняли учасники Хотинської битви. В одному зі щоденників війни йдеться про те, що на честь її завершення яничари дали салют із трьох залпів. Захисники Хотина, у тому числі запорожці, також салютували трьома залпами³⁷. За наказом польського командування, цього дня шляхтич Сільницький вивів із Хотинської фортеці польську залозу, а 10 жовтня до неї вже ввійшли вояки молдавського господаря³⁸.

Статті Хотинського турецько-польського мирного договору 1621 р.

Попри те, що у джерелах збереглася доволі важлива інформація про хід переговорів під Хотиним, у тому числі про переговорні позиції польської сторони (посольські інструкції), насправді ми не можемо достеменно відновити зміст усіх статей Хотинського мирного договору 1621 р. Річ у тім, що в розпорядженні дослідників немає оригіналу цього документа і вірогідність його виявлення невелика. Уже в 1622 р. його не мали ані польські, ані турецькі дипломати. Перешкоджає визначити сутність договору 1621 р. й та обставина, що польський і турецький тексти різнилися між собою. В історіографії висловлено припущення, що, приміром, у турецькому варіанті могло йтися про заборону польській стороні втручатися у справи Молдавії, Волощини, Трансильванії та Угорщини, тоді як у польському цих положень, напевно, не було. Оскільки процедура ратифікації договору занадто розтягнулася (у цій справі в турецькій столиці побувало, окрім спеціальної дипломатичної місії Ст. Сулішевського (1621–1622 рр.), кілька посольств: Криштофа Збараського (1622–1623 рр.), Криштофа Серебковича (1623 р.), Криштофа Кілчевського (1624 р.)), це також не сприяло тому, аби без жодного спотворення затвердити документ, який уклали 1621 р. під Хотиним. Адже в доопрацьованому з надмірним ентузіазмом договорі з'явилися нові статті³⁹.

На нашу думку, потрібно розрізняти початковий турецько-польський договір, укладений 9 жовтня 1621 р., та його кінцевий ратифікований варіант, що з'явився внаслідок творчості турецьких і польських дипломатів пізнішого часу. Цілком очевидно, що текст підписаного під Хотиним документа зафіксував хистку рівновагу сил, яка на той час склалася у війні. Фактично це була поразка армії Османа II, адже польсько-литовські та запорозькі війська розвіяли наступальний порив турків уже на кордоні своєї держави, що означало крах

³⁷ Див.: *Мыцык Ю.А.* Записки немецкого офицера о Хотинской войне 1621 г. как исторический источник. – С.134.

³⁸ *Diariusz ekspedycji chocimsky, 1621.* – S.648–649.

³⁹ *Григор'єва Т.* Укладення миру після Хотинської війни (1620–1621 рр.): спроба переоцінки досягнутих домовленостей. – С.52; *Ochman S.* Sprawa traktatu Chocimskiego // *Acta universitatis Wratislaviensis.* – Historia XII. – Wrocław, 1966. – S.61–79.

завойовницьких планів султана. Примітно, що Сигізмунд III, щойно дізнавшись у Львові про укладення Хотинського миру, був переконаний: Османа II змусила до такого кроку загрозлива для його армії обстановка під Хотиним. Те, що польські комісари так покvapливо підписали Хотинський мир, не дочекавшись підходу посполитого рушення, неабияк роздратувало Сигізмунда III. Не був він у захваті й від згоди комісарів на сороки соболів для султана, а також ще однієї новації в польсько-турецьких відносинах – запровадженні інституту постійного королівського агента у Стамбулі. Усе це, уважав Сигізмунд III, може зашкодити гідності короля та Речі Посполитої⁴⁰.

Хоч би там як, а під час укладення біля Хотина турецько-польського договору польські дипломати не допустили фіксації в його тексті положень, які б прямо ставили Річ Посполиту в політичну залежність від турецького султана. Що ж до значущих для османської дипломатії церемоній (приміром, одягання послів у каптани, цілування одягу східного правителя), а також вручення Османові II дарів та обіцянки йому приватних подарунків у майбутньому, то це не могло істотно вплинути на політико-правовий зміст укладеного договору.

Варіант цього документа, над яким політично плідно попрацювали у Стамбулі османські сановники за участю представників кількох польських посольств, підбив підсумок не так недавнього воєнного протистояння двох країн, як змагання майстрів канцелярської справи, мистецтва дипломатії та інтриг. Яким би не був остаточний варіант турецько-польського договору, на його основі важко було втілити у життя новації, виписані на смак однієї зі сторін та вигідні лише їй. Цьому не могло зарадити також, приміром, специфічне тлумачення тих чи інших дипломатичних ритуалів. Адже для того, щоб, скажімо, змусити поляків виконувати не вигідні їм нові статті, туркам потрібно було спочатку довести свою перевагу у новій війні, до якої вони в той час не були готовими.

Утім, дипломати могли досягнути своєї мети простішими методами – схиливши власними аргументами опонентів до ратифікації Хотинського договору в певній, вигідній для однієї зі сторін, редакції. Зазначимо, що не лише турки прагнули переграсти поляків – останні також не пасли задніх у справі поліпшення договору. Керуючись відповідними настановами Сигізмунда III, вони прагнули закріпити бажані для своєї країни нові положення. В історіографії висловлено думку, що 12–21 лютого 1623 р., під час перебування у Стамбулі польського великого посла К.Збаразького, відбулася не ратифікація Хотинського мирного договору 1621 р., а фактично укладення нового документа⁴¹.

До наших днів дійшли певні джерела, як рукописні, так і опубліковані, що проливають світло на мирний договір, укладений по завершенні Хотинської кампанії, котрий зазнав згодом певних редакційних змін⁴². Аби мати уявлення про початковий документ, наведемо в перекладі на

⁴⁰ Сигізмунд III до Л.Гембіцького, 14.X.1621 // AGAD. – Extranea. – 63/102.

⁴¹ Ochman S. Sprawa traktatu Chocimskiego. – S.71.

⁴² Див., напр.: Katalog dokumentów tureckich: Dokumenty do dziejów Polski w latach 1455–1672 / Opr. Z.Abramowicz. – Warszawa, 1959. – S.252–253.

українську збережений до наших днів його текст, складений 9 жовтня 1621 р. під Хотиним мовою польської сторони. Ідеться насамперед про матеріали щоденника Хотинської війни Я.Собеського⁴³, а також про деякі рукописні діаріуші інших авторів (рукописи краківської Бібліотеки ім. кн. Чарторийських №112⁴⁴ та №120⁴⁵). Аббревіатури РП (Річ Посполита), ЙКМ (його королівська милість), ІМ (їх милості), ЙМ (його милість), ЙМП (його милість пан) збережено. Проставлено знаки пунктуації згідно з сучасними нормами. Логічно цілісні фрагменти тексту, що розкривають зміст договору, виокремлено у статті з певним порядковим номером, однак їх текст залишено без розподілу на пункти та абзаци.

Договір, учинений із турецьким імператором⁴⁶

Ми, Станіслав Журавинський із Ходорового Ставу, белзький каштелян, володимирський староста, Якуб Собеський, воеводич люблінський⁴⁷, комісари Речі Посполитої⁴⁸, іменем найсвітлішого Сигізмунда III, польського короля⁴⁹, в[еликого] к[нязя] лит[овського]⁵¹, руського, пруського, мазовецького, жмудського, інфлянтського і шведського, готського, вандалського etc., дідичного короля й усієї РП, із війська ЙКМ від ясновельможного ЙМ пана⁵² Станіслава Любомирського, графа на Вишнічі, підчашого і коронного польного гетьмана, старости сандомирського⁵³, спішського, білоцерківського, добрицького⁵⁴, також і від ІМ панів комісарів, наших колег, призначених від РП на вчинення миру, послані до⁵⁵ найсвітлішого і могутньо[го] султана Османа, хана, великого імператора⁵⁶ Азії, Європи, Персії, арабів, Кіпру, Єгипту etc. для встановлення побожного миру і зміцнення стародавньої впродовж багатьох літ непорушної дружби між найсвітлішим Оттоманським домом та найсвітлішим королем⁵⁷, нашим паном, що ми домовилися та постановили [про] умови⁵⁸

⁴³ *Sobieski J. Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621 // Biblioteka Czart. – Rkps.№111. – S.511–513.* Див. також публікацію щоденника Хотинської війни Я.Остророга: *Jan Hrabci z Ostroroga. Dziennik wojny tureckiej w Wołoszech. – S.33–36.*

⁴⁴ *Diaryusz ekspedycji z turekami w Wołoszech odprawionej roku 1621 pod Chocimem // Biblioteka Czart. – Rkps.№112. – S.167–174.*

⁴⁵ *Diariusz polski // Ibid. – Rkps.№120. – S.45–47.*

⁴⁶ Rkps.№112: Договір, учинений ІМ панамі комісарами з турецьким імператором для подальшого схвалення ЙКМ та Річчю Посполитою.

Rkps.№120: Умови миру.

⁴⁷ Rkps.№112: пропущено «воеводич люблінський».

⁴⁸ Rkps.№120: РП.

⁴⁹ Rkps.№112: etc. etc. Пропущено «вел[икого] к[нязя] лит[овського], руського, пруського, мазовецького, жмудського, інфлянтського і шведського, готського, вандалського etc., дідичного короля».

⁵⁰ Rkps.№112: РП.

Rkps.№120: Князя.

⁵¹ Rkps.№120: Литовського.

⁵² Rkps.№120: П.

⁵³ Rkps.№112: володимирського.

⁵⁴ Rkps.№120: Dopczyskiego.

⁵⁵ Rkps.№112: від.

⁵⁶ Rkps.№112: константинопольського.

Rkps.№120: константинопольського.

⁵⁷ Rkps.№112: домом ЙМ короля, нашого пана.

⁵⁸ Rkps.№112: щасливого і сталого з обох сторін.

союзу через ясновельможного Ділавера-пашу, головного візира Порти, найсвітлішо[го] ЙМ імператора.

Стаття 1

Для більшого зміцнення і запевнення відновленого союзу пан Станіслав Сулішевський, секретар ЙМ короля⁵⁹, гонець великого посла, згідно з давніми звичаями⁶⁰ поїде і для безпеки та зручності його, як із давніх часів завжди було, супроводить посла до Порти. ЙМ король як могло б бути якнайшвидше і якнайкраще відправить для зміцнення вчиненого нами союзу людину зацну і розсудливу, з якою одразу до Порти прибуде агент і буде там мешкати та змінюватися [за] звичаєм агентів інших християнських володарів. А коли великий посол повернеться, ЙМ імператор до ЙМ короля і нашої Речі Посполитої для зміцнення умов також пошле від своєї сторони людину зацну і розсудливу – як те звик чинити при укладенню миру з іншими християнськими володарями.

Стаття 2

Від козаків Дніпро, щоб звідти⁶¹, увірвавшись на море, більше держави ЙМ імператора не грабували, повинна буде РП звільнити й⁶² [за] найменшим поданням ЙМ імператора вчинити правосуддя.

Стаття 3

Волохи, ані татари добруджинські, білгородські, тягинські, кілійські, очаківські та кримські в державах, замках, містах, волостях, майні, людях ЙМ короля і РП наїздів та жодних шкод чинити не мають. ЙМ імператор має забороняти татарам переправу біля Очакова. А якщо всупереч встановленому союзу татари чинили б шкоди в державах ЙМ короля та РП і не було б правосуддя, то шкоди мають бути відшкодовані, татарський хан покараний. Однак у пустих полях, доки настане розмежування, якщо між собою, як то часто буває, зійшлися й посварилися [щодо] ловлення риби та звірів, [то] не має [бути] розірваний союз між ЙМ королем та ЙМ імператором.

Стаття 4

Якщо б куди на послугі ЙМ імператора йшов татарський хан зі своїми військами, або сам імператор⁶³ із ними їхав у прилеглі держави ЙМ короля й Речі Посполитої⁶⁴, аби минав волості ЙМ короля, жодних шкод, кривд⁶⁵ і набігів у них не чинив під такою самою умовою з обох сторін про кривди.

⁵⁹ Rkps.№120: чауш із нами разом до табору, а звідти до ЙМ короля, нашого пана, великого посла, поїде і для безпеки та зручності його, як із давніх часів чинив, супроводить посла від Порти.

⁶⁰ Rkps.№112: по раді одразу [відбуде] з особою самого ЙМ імператора і Порти. Чауш ЙМ імператора разом із нами до табору [прибуде], а звідти поїде до ЙМ короля.

⁶¹ Rkps.№112: за море. Пропущено «увірвавшись».

⁶² Rkps.№112: пропущено «звільнити й».

⁶³ Rkps.№112: пропущено «імператор».

Rkps.№120: пропущено «імператор».

⁶⁴ Rkps.№112: РП.

Rkps.№120: РП.

⁶⁵ Rkps.№112: пропущено «кривд».

Rkps.№120: пропущено «кривд».

Стаття 5

Для кращого між державами ЙМ короля та ЙМ імператора встановлення і ствердження кордонів мають бути з обох сторін призначені люди розсудливі й обізнані з цими місцями, коли про те ЙМ імператор з ЙМ королем порозуміються.

Стаття 6

Річ Посполита на майбутні часи щороку даватиме татарському ханові звичний жолд, який відсилатиме до Ясс, до волоського господаря⁶⁶. Хан для отримання [жолду] повинен послати до Ясс своїх послів, а коли від ЙМ короля, [згідно зі] звичаєм предків ЙМ короля, наших панів, закликаний буде з військами своїми проти неприятелів ЙМ короля і РП, [повинен] прибути негайно, і щодо цього засвідчити належну дружбу.

Стаття 7

А щоб не була розірвана така стародавня і побожна дружба між найсвітлішим Оттоманським домом і ЙМ королем, нашим паном, через злість і жадібність деяких волоських господарів, мають бути на тій державі на майбутнє люди обачні та спокійні, які б якнайпильніше дотримувалися вчиненого між обома сторонами союзу й виявляли звичну від давніх віків належну покійність ЙМ королеві та нашій РП.

Стаття 8

Після укладення союзу Хотин, так само, як до теперішньої виправи війська ЙМ застали, маємо віддати з усім, як належить, волоському господареві, який буде на цей час.

Стаття 9

Насамкінець ЙМ король, наш м[илостивий] пан, має бути ЙМ імператорові приятелем [і] неприятелем [його] неприятелям⁶⁷. [Мають бути] відновлені стародавні від дідів і прадідів ЙМ короля та ЙМ імператора обопільні договори, підтверджені та заприсяжені через так багато великих послів, і тепер нами укладений, який також буде поновлений великим послом, котрий поїде до Порти.

Стаття 10

[Довівши] це все [до відома] всім загалом і кожному зокрема, ЙМ король, наш пан, дотримуватиметься умов⁶⁸. На це ми від ЙМ короля, нашого пана, доки його берегтиме на цьому світі Господь Бог, іменем Господа Ісуса Христа, нашого Бога і Спасителя, приносимо присягу, обіцяємо й підтверджуємо в кожній умові дотримуватися цього миру, якщо також від ЙМ імператора [усе це] належно буде в усьому дотримано королеві й РП. А для віч-

⁶⁶ Rkps.№112: який буде на той час, повідомивши волоського господаря.

⁶⁷ Rkps.№112: ЙМ імператор також ЙМ королю і РП приятелем приятелям [і] неприятелем неприятелям.

Rkps.№120: ЙМ імператор також ЙМ королю і РП приятелем приятелям [і] неприятелем неприятелям.

⁶⁸ Rkps.№112: пропущено «умов».

Rkps.№120: пропущено «умов».

ної⁶⁹ пам'яті підписуємося своїми руками з притисненням наших печаток. Дата⁷⁰ в таборі⁷¹ під Хотиним дня 9 жовтня року⁷² 1621.

Як видається, варіанти назви договору (титули) пов'язані не з автентичним документом, а радше є продуктом творчості авторів щоденників Хотинської війни 1621 р. Спрощений варіант зводиться до загального означення акта («Договір, учинений з турецьким імператором», «Умови миру»). У повнішій формі порівняно чіткіше вирізняє сторони, які уклали договір, а також заявлено про потребу його ратифікації польською владою («Договір, учинений ЇМ панами комісарами з турецьким імператором для подальшого схвалення ЙКМ та Річчю Посполитою»).

У преамбулі названо повноважних осіб, яким командування польсько-литовської армії під Хотиним делегувало право укласти від імені короля та Речі Посполитої договір із великим візиром Османської імперії, котрий діяв від імені турецького султана. Метою цього акта визначено відновлення та зміцнення миру й традиційної дружби між правлячою османською династією та польським королем.

Стаття 1 присвячувалася порядку набуття договором чинності, а також запровадженню інституту постійного представника польського короля в турецькій столиці. Із неї випливає, що у Стамбулі договір скріпить своїм підписом наділений відповідними повноваженнями польський великий посол, а у Варшаві – турецький дипломат високого рангу. До обох столиць негайно відбудуть дипломати нижчого рангу, завданням яких буде підготувати організаційний ґрунт для ратифікації документа: у Стамбул вирушить королівський секретар Ст.Сулішевський, гонець польського великого посла, а у Варшаву – турецький чауш (він супроводжуватиме польського великого посла на шляху до турецької столиці). Постійного агента, резидента польського короля у Стамбулі, призначать пізніше. Той, хто ним стане, відбуде до місця служби разом із польським великим послом. Як можемо перекоонатися, у цій статті (як і в інших) немає згадок ані про «упоминки», що їх мав би привезти турецькому султанові польський великий посол, ані про приватні дари від агента польського короля.

У статті 2, на відміну від посольської інструкції, з якою 5 жовтня 1621 р. Я.Собеський приїхав до турецького табору, ішлося не про заборону козакам організовувати морські походи з гирла Дніпра проти Османської імперії, а метафорично окреслювався обов'язок польської сторони «звільнити», або «очистити» («uwolnić»), річку від запорожців. Можливо, подібне формулювання з'явилося під турецьким тиском. У такому випадку воно було не метафорою, а означало цілком конкретне зобов'язання польської сторони виселити козаків із Подніпров'я. Хоч би там як, а принаймні для війська П.Конашевича-Сагайдачного, яке восени 1621 р. перебувало під Хотиним, польське

⁶⁹ Rkps.№112: міцнішої.

⁷⁰ Rkps.№120: Даний.

⁷¹ Rkps.№112: з табору.

⁷² Rkps.№120: Р[оку] Г[осподнього].

командування вочевидь тлумачило цю статтю в тому сенсі, що козакам заборонено виводити з Дніпра свій флот у Чорне море й нападати на турків. На це вказує та обставина, що 11 жовтня 1621 р. Ст.Журавинський і Я.Собеський розповіли на козацькій раді під Хотиним про укладений турецько-польський договір і цю розповідь запорожці сприйняли спокійно⁷³. Вочевидь у козаків не виникло негативної реакції проти «звільнення» від них Дніпра, оскільки у цьому пункті насправді йшлося про давно їм відомі заборони морських виправ, котрі починалися з цієї річки.

Згідно зі статтею 3, волохам (насамперед молдаванам), а також татарам заборонялося нападати на Річ Посполиту. У разі виникнення таких інцидентів за татар відповідатиме кримський хан, а потерпіла сторона отримає матеріальне відшкодування. Конфлікти між уходниками, які виникатимуть на ще не розмежованій території («пустих полях») між Османською імперією та Річчю Посполитою, визнано такими, що не матимуть впливу на чинність укладеного договору. Турецький султан бере на себе зобов'язання заборонити татарам переправлятися через Дніпро в районі Очакова під час їхніх походів на територію Речі Посполитої.

За статтею 4 татарський хан, який, на виконання наказу турецького султана, вестиме свої війська у прилеглі до Речі Посполитої держави (або разом із ханом їхатиме султан), не мав права заходити на її територію та завдавати будь-яких збитків.

У статті 5 йшлося фактично про можливість створення за згодою турецького султана й польського короля спеціальної комісії для розмежування кордонів між Османською імперією та Річчю Посполитою. Не важко переконатися, що у цій статті не було враховано вимогу польської посольської делегації, висловлену під час переговорів під Хотиним, щодо заборони сторонам зводити нові замки в Україні.

Як впливає зі статті 6, поляки підтвердили, що сплачуватимуть кримському ханові традиційну данину (упоминки). Причому з формулювань цієї статті випливало, що польська сторона воліла трансформувати таку данину (яку названо «жолдом») у плату за виконання ханом воєнних послуг польському королеві. Хан мав отримувати жолд в Яссах через посередника – молдавського господаря.

Зміст статті 7 зводився до того, що Молдавією має правити лояльна до польського короля особа. Потребу у цьому обґрунтовано тим, що лише такі господарі на молдавському престолі не вноситимуть напруги в турецько-польські відносини, відтак це стане запорукою стабільного миру між Османською імперією та Річчю Посполитою.

За статтею 8 польська сторона зобов'язувалася передати Хотинську фортецю молдавському господареві.

У статті 9 фіксувався принцип, згідно з яким польський король повинен здійснювати дружню щодо Османської імперії зовнішню політику, фактично йдучи в її фарватері («бути ЙМ імператорові приятелем [і] неприятелем [його]

⁷³ *Sobieski J.* Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621 // *Pamiętniki o wyprawie chocimskiej* r. 1621. – S.179.

неприятелям»). За іншою інформацією джерел, турецький султан начебто на таких самих засадах мав чинити у своїх зовнішньополітичних зносинах щодо міжнародних інтересів Речі Посполитої. Декларувалася мета поновити старі договори між сторонами, а також надати чинності новому, укладеному під Хотиним 9 жовтня 1621 р., що мало бути зроблено з приїздом до Стамбула польського великого посла.

Стаття 10 присвячувалася запевненню польської сторони щодо дотримання умов миру (із зазначенням принципу паритетної відповідальності за це сторін), а також підтвердженню автентичності цього документа. Польські послы під Хотиним, які взяли участь в укладенні турецько-польського договору, присягнули іменем Ісуса Христа та пообіцяли від свого володаря дотримуватися всіх договірних умов – якщо аналогічно чинитиме турецький султан щодо польського короля й Речі Посполитої, а також скріпили свої підписи під документом прикладенням особистих печаток.

Загалом є підстави для висновку: учасники турецько-польських переговорів 1621 р. з укладення мирного договору пішли на певні взаємні поступки, що й відобразилося в тексті документа. Водночас турецька сторона домоглася для себе вигідніших умов. Наочним підтвердженням цього є стаття 9, згідно з якою польський король мав звіряти зовнішню політику своєї держави з курсом Османської імперії (вірогідність того, що турецький султан також «дружитиме» з польським королем та «ворогуватиме» з його супротивниками була невеликою). У документі ігнорувалися пропозиції польської сторони щодо того, як покласти край татарським нападам на Річ Посполиту, зокрема залучивши для цього запорозьких козаків та уклавши прямий польсько-кримський договір. На думку деяких дослідників, цілком не було враховано позиції поляків щодо польсько-турецьких торговельних відносин, про взаємну видачу утікачів, про порядок відведення військ від Хотина⁷⁴.

Хоча оригінали польського й турецького примірників договору втрачено, однак певні його змістові моменти відобразилися в інших тогочасних джерелах. Зокрема, договірні умови про заборону морських походів запорожців, спрямованих проти Османській імперії, про відшкодування туркам польською стороною збитків, завданих козаками, про сплату Річчю Посполитою татарських упоминків можемо опосередковано підтвердити листом Ділавера-паші до Ст.Любомирського, написаним у жовтня 1621 р. під Хотиним. У ньому великий візир близько до змісту переказав зазначені вище положення договірних статей, на які погодилася польська сторона⁷⁵. Про заборону козацьких морських походів із гирла Дніпра, яка фігурує у Хотинському договорі, ідеться в доволі надійних документах, що виникли через кілька місяців по завершенні війни – у гарантійних листах запорозького гетьмана П.Конашевича-Сагайдачного королеві та Речі Посполитій, а також польському великому послові в Туреччину від 20 січня 1622 р.⁷⁶

⁷⁴ Ochman S. Sprawa traktatu Chocimskiego. – S.65.

⁷⁵ Ділавер-паша до Ст.Любомирського, жовтень 1621 // Biblioteka Racz. – Rkps.№138. – S.33–34.

⁷⁶ Комісія з козаками, учинена у січні місяці 1622 р. // Biblioteka Czart. – Rkps.№206. – S.557–558. Див. також: Беджицька А. Звіт про роботу козацької комісії у Києві у січні 1622 р.:

Для докладнішого встановлення змістової та політичної спрямованості Хотинського мирного договору 1621 р. потрібно взяти до уваги інформацію, що проливає світло на зміст турецького примірника. Наведемо його в перекладі на українську мову за рукописом щоденника Хотинської війни Я.Собеського⁷⁷ (розбіжності з відповідною публікацією Ж.Паулі⁷⁸ див. у примітках 79–89). Так само, як наведений вище польський варіант договору, турецький поділено на статті.

Турецький договір⁷⁹

Султан Осман, турецький імператор⁸⁰, через свого великого візира Ділавера-пашу [та] з іншими своїми панамі укладає з ЙМ польським королем вічний мир із ЙМ польським королем, згідний у всьому з давніми договорами, бажаючи його в усьому дотримуватися відповідно до рішення свого предка султана Сулеймана, імператора.

Стаття 1

Щоб тепер послано малого посла з військом, те ж саме й ми розуміємо.

Стаття 2

Щоб вільною була торгівля і щодо неї були вільні з обох сторін поїздки.

Стаття 3

Волоська, Мультянська та Угорська землі щоб мали мир, і якщо коли було [б щось] між тими державами, щоб до цих пір⁸¹ вже щиро і від серця було дозволено⁸².

Стаття 4

Якщо б козаки наважилися заподіяти якої шкоди в турецьких державах, чинити⁸³ правосуддя.

Стаття 5

Щоб постало розмежування держав⁸⁴ через спільних комісарів і в усьому його було дотримано за повідомленням⁸⁵ обох сторін.

Стаття 6

Хотин повернути і бути приятелем⁸⁶ Волоської землі.

Стаття 7

Полонених⁸⁷ щоб [було] спільно відпущено.

Документ // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Л., 2006. – Т.СCLII: Праці комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. – С.531.

⁷⁷ *Sobieski J. Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621* // Biblioteka Czart. – Rkps.№111. – S.513 zw. – 514.

⁷⁸ *Sobieski J. Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621* // Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621 / Zebr. Z.Pauli. – Kraków, 1853. – S.174–175.

⁷⁹ Турецький договір, нашвидкуруч перекладений у нашому таборі.

⁸⁰ Пропущено «турецький імператор».

⁸¹ від тих пір.

⁸² прощено.

⁸³ над ними.

⁸⁴ держави.

⁸⁵ за визнанням.

⁸⁶ приятелями.

⁸⁷ Замість «полонених» – «вічно».

Стаття 8

Від цих пір повинні бути нашим приятелям приятелями, непри-
ятелям – неприятелями⁸⁸.

Стаття 9

Якщо татарський хан не чинив би над татарами правосуддя,
його карати і відшкодовувати шкоди. Татарам мають бути на
майбутні роки звичайним способом⁸⁹ надані упоминки.

Як впливає з преамбули цього документа, безстроковий договір («ві-
чний мир» – власне той, що тривав упродовж правління чинного султа-
на⁹⁰) з Річчю Посполитою уклав великий візир від імені свого володаря.
Турецька сторона задекларувала відданість давнім традиціям турецько-
польських відносин, а також запевнила, що дотримуватиметься договору в
усіх пунктах.

Можемо припустити, що у статті 1 йшлося про те, що польський «малий по-
сол» (Ст.Сулішевський) повинен відбути до Стамбула, вирушивши туди з-під
Хотина разом із султаном та його військом. Із нечітких формулювань цієї стат-
ті напрашується думка, що турецька сторона також погодилася надіслати сво-
го представника до Варшави («те ж саме й ми розуміємо»).

Згідно зі статтею 2, проголошувався принцип свободи торгівлі між
Османською імперією та Річчю Посполитою, а також безперешкодних поїздок
у торговельних справах турецьких і польських купців. Як бачимо, у турецько-
му примірнику договору, на відміну від польського, була стаття, покликана
регулювати торгівлю між двома державами.

Зі специфічно сформульованого тексту статті 3 напрашується думка, що
сторони договору визнають потребу для наддунайських князівств та Угорщини
перебувати в мирі, тобто до останніх не повинно бути застосовано силових дій –
вочевидь із боку Речі Посполитої. У разі якихось непорозумінь між цими кня-
зівствами або всередині них, Варшаві належало зберігати нейтралітет. Тим
часом у статті 7 польського примірника договору, в якій порушено питання
відносин Речі Посполитої з деякими наддунайськими князівствами, зроблено
інший політичний акцент, а саме на потребі мати на молдавському господар-
ському престолі лояльного правителя.

У статті 4 визначено, що запорозьких козаків, винних у нападах на
Османську імперію, каратиме польська сторона. Утім, текст цієї статті не роз-
криває змісту покарань. Судячи з усього, турки мали на увазі, що поляки по-
винні покривати їхні збитки від козацьких нападів.

Згідно зі статтею 5, розмежуванням кордонів між Османською імперією та
Річчю Посполитою мала зайнятися спільна турецько-польська комісія. Після
ознайомлення з результатами її роботи та остаточного узгодження позицій
щодо цього питання сторони повинні були визнати нові кордони.

⁸⁸ те саме й ми повинні.

⁸⁹ звичайні.

⁹⁰ Григор'єва Т. Мирні угоди між Річчю Посполитою та Османською імперією протягом 1569–
1619 рр.: основні положення та фактори взаємин // Магістеріум. – К., 2010. – Вип.41: Історичні
студії. – С.47.

У статті 6 фіксувалося зобов'язання польської сторони повернути Хотин молдавському господареві, а також підтримувати дружні відносини з Молдавським князівством.

Як впливає зі статті 7, сторони брали на себе зобов'язання відпустити на волю всіх полонених. Примітно, що останнього положення немає в польському тексті договору.

За статтею 8 польський король ставав союзником турецького султана в такий спосіб («бути нашим приятелям приятелями, неприятелям – неприятелями»), що це значною мірою позбавляло його самостійності в міжнародній політиці. Те, що султан також брав на себе зобов'язання на аналогічних засадах «дружити» з польським королем (як це впливає зі вже згаданої публікації щоденника Хотинської війни Я.Собеського), видається сумнівним.

У статті 9 зазначалося, що за татарські напади на Річ Посполиту відповідатиме кримський хан, якого в разі таких інцидентів каратиме турецький султан. Стамбул гарантуватиме відшкодування збитків за татарські напади. У цій статті фіксувалося зобов'язання польської сторони й надалі платити татарам данину (упоминки). Причому ця сплата мала відбуватися у традиційний спосіб. Це означає, що турецький текст договору відрізняється у цьому плані від польського, в якому (стаття 6) йшлося про видачу татарам «жолду» в Яссах, а також про обов'язок хана надавати татарське військо на вимогу польського короля.

У розглянутому вище турецькому варіанті документа є низка положень, формулювань та змістових акцентів, яких немає в його польському варіанті, що непрямо вказує на наявність розбіжностей і в оригіналі договору, складеному 9 жовтня 1621 р. мовами обох сторін.

Звісно, що такі розбіжності аж ніяк не сприяли однаковому розумінню статей Хотинського договору турецькими й польськими дипломатами. Суперечки щодо цього виникли вже 1622 р. із прибуттям до Стамбула польського великого посла К.Збаразького. На вимогу візира про сплату гарачу той зажадав документально підтвердити ці претензії. Султанський сановник хотів продемонструвати послові свою правоту, узявши потрібні йому аргументи з тексту польського оригіналу Хотинського мирного договору 1621 р. Однак така спроба завершилася конфузом, адже зазначеного документа не змогли віднайти. У причетності до його зникнення запідозрили К.Збаразького, який начебто «купив» оригінал у голови палацової канцелярії за 20 тис. талярів. Спонтанічному великому візиреві принесли якийсь варіант турецького примірника договору та звірили його з польськомовним, який надав К.Збаразький. Невідомо, чи цілком задовольнив турків показаний польським послом текст, адже напередодні у Варшаві його завбачливо відредагували, вилучивши положення про розмежування кордонів та про королівського агента (резидента) у Стамбулі. Примітно, що така специфічна методика «шліфування» змісту міжнародних актів не була винаходом поляків. У тогочасній Європі кожна з договірних сторін воліла представити власну версію документа, орієнтуючись на традиції й термінологію своєї канцелярії. Оскільки не було єдиного розуміння автентичності акта, що підлягав ратифікації, то неодмінно виникали розбіжності між

текстами, опрацьованими зацікавленими дипломатами обох країн. Так, саме через цю причину чималі розходження є в габсбурзькій та османській версіях договору 1606 р., укладеного під Житватороком між двома державами⁹¹.

Примітно, що написана при королівському дворі інструкція К.Збаразькому спрямовувала його на внесення змін до Хотинського миру від 9 жовтня 1621 р., орієнтуючись на договори, укладені з турками попередніми послами – Я.Гербуртом (1598 р.) та П.Ожгою (1619 р.). Окрім офіційної інструкції К.Збаразький мав ще й таємну. Серед іншого, у ній йшлося про те, що польська сторона під різними приводами має відмовитися від інституту королівського агента у Стамбулі. За потреби К.Збаразькому належало висунути навіть таку парадоксальну пропозицію – нехай цього агента султан (а якщо він не побажає – то молдавський господар) утримує своїм коштом. Посольські інструкції націлювали дипломата відкинути положення про «вигнання» запорожців з-над Дніпра, посилаючись на те, що їх провокують до недружніх стосовно турків дій татарські вторгнення в Річ Посполиту. Султана потрібно було переконати, що ініціаторами козацьких морських походів є донські козаки. К.Збаразький мав постаратися вилучити з договору пункт про відшкодування Річчю Посполитою туркам збитків від запорозьких нападів. Йому слід було наполягати на потребі укласти окремий польсько-кримський договір, а також здійснювати з території Речі Посполитої відплатні бойові рейди на Крим задля покарання татар. Польському послові у Стамбулі рекомендувалося стояти на тому, що немає можливості розмежувати кордони між державами в так званому Дикому Полі. Він повинен був наполягати, щоб Молдавське князівство перебувало під польським впливом. Актуалізувавши королівське право призначення тамтешнього господаря (власне, йшлося про подання певної кандидатури турецькому султанові), К.Збаразькому належало домогтися того, аби цей престол посіла вигідна для Варшави особа. Польському послові в той чи інший спосіб потрібно було зам'яти справу зі сплатою татарських упоминків, або принаймні представити їх як знак прихильності до султана, а не жолд⁹².

Загалом укладений під Хотиним 9 жовтня 1621 р. турецько-польський договір зафіксував певний політичний компроміс між учасниками переговорів, оскільки, з одного боку, жодна зі сторін воєнного конфлікту не змогла завдати супротивникові вирішальної поразки, ущент розгромивши його сили, а з іншого – у турецького та польського командування на той час сформувалася потреба припинити бойові дії. Для польської сторони було принципово важливим, що до тексту договору не внесли статтю про сплату турецькому султанові гарачу, данини, а також про подарунки Османові II, адже це означало б визнання васальної залежності Речі Посполитої від цього східного правителя. У політичному плані договір фактично повертав Османську імперію та Річ Посполиту до довоєнного рівня міждержавних відносин. Зокрема, польська сторона, як і раніше, повинна була сплачувати татарські упоминки та вживати заходів щодо недопущення морських антитурецьких походів запорозьких козаків.

⁹¹ Григор'єва Т. Укладення миру після Хотинської війни (1620–1621 рр.): спроба переоцінки досягнутих домовленостей – С.52, 54.

⁹² Ochman S. Sprawa traktatu Chocimskiego. – S.66–69.

Річ Посполита хоча й повернула Хотин молдавському господареві, однак не зазнала жодних територіальних втрат. Турецький султан зобов'язувався не допускати татарських вторгнень у польсько-литовську державу.

Водночас у підписаному під Хотиним документі з'явилися положення, не вигідні Варшаві. Приміром, про зобов'язання польської сторони звирятати свою зовнішню політику з курсом Османської імперії. Однак реалізація такої політики залежала не від чіткості формулювань договірних статей, а від спроможності учасників цього договору домогтися його виконання на практиці. Тим часом султанська влада не могла легко маніпулювати Річчю Посполитою на міжнародній арені. Окрім іншого, це було зумовлено провалом завойовницьких планів Стамбула, пов'язаних із Хотинською війною 1621 р., що доволі довго слугувало «щепленням» від спокуси застосувати у своїй польській політиці інструмент широкомасштабної війни. Тож після 1621 р. суперечності, що накопичилися у відносинах двох держав, знайшли вихід у дипломатичній боротьбі під час ратифікації Хотинського мирного договору, у ході якої сторони активно перекроювали початковий текст цього документа у своїх власних інтересах. Те, яким став турецько-польський мир 1621 р. після його остаточної ратифікації в 1624 р., є окремою темою, дослідженню котрої приділено певну увагу в історіографії.

On the basis of sources, particularly ambassadorial instructions, political positions of participants of the Turkish-Polish negotiations are traced on signing of peaceful agreement of Khotyn 1621, which appeared on the different stages of voice process. Maintenance of contractual reasons, appearing in Polish and Turkish texts of document is outlined.

Keywords: *peaceful agreement of Khotyn, War of Khotyn, Turkish-Polish negotiations, ambassadorial instructions, articles, Polish-Lithuanian forces, Zaporozhian Cossacks, Turkish army.*

